

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de KNOB, tevens orgaan van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
dr. E. de Jong,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofredacteur),
drs. H. Sarfatij,
prof. dr. E.R.M. Taverne,
prof. dr. ir. C.L. Temminck Groll,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. de eindredacteur
RDMZ
Postbus 1001
3700 BA Zeist

Archeologisch Informatie Centrum

dr. Riemer R. Knoop en
drs. Birre B. Walvis

Lay-out en vormgeving

Walburg Druk

Abonnementen

Bureau KNOB,
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,—
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 75,—;
f 50,— (tot 27 jr); f 125,— (instelling etc.).
Opzeggingen voor 1 december van het jaar.

Druk

Walburg Druk
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 0575-541522.

INHOUD

Toelichting op het thema bouwhistorie (D.J. de Vries)	133
J.M.H. Penders Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk	135
B.J.M. Klück De Sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht: een bouwhistorische verkenning	143
J. Kamphuis Een bouwhistorische opname van Visstraat 12, Breda	149
A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve De Berckepoort in Dordrecht; De praktische toepassing van bouwhistorisch onderzoek (ontleding) in het ontwerpproces	156
Studiedag Bouwhistorisch Onderzoek	
Inleiding (A.H. van Drunen en R.J.W.M. Gruben)	163
Zin en onzin van het bouwhistorisch onderzoek (K.J. Steehouwer)	164
De rijksoverheid en het bouwhistorisch onderzoek (A.G. Schulte)	168
Toepassing van het bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeentelijke monumentenzorg (T.J. Hoekstra)	170
Bouwhistorisch onderzoek binnen het gemeentelijke monumentenbeleid (C.J. van Haaften)	171
Het bouwhistorisch onderzoek procedureel georganiseerd (P. van Dun)	175
Bouwhistorisch onderzoek in de monumentenzorgpraktijk (P. IJssels)	176
Discussie	177
Publikaties	
Frans H. Brugman, The monuments of Saba. The island of Saba, a Caribbean example (recensie Lex Bosman)	179
Monumentenzorg	
Kerkrestauratie Werkhoven (Ada van Deijk)	180
De kastelen bij OCenW (vh WVC) zijn de deur uit (G.W. van Herwaarden)	181
Archeologie	
Bossche historie	182
De stand der monumenten	182
Landschap, cultuurhistorie en recreatie	183
Signalementen	183
KNOB	184
Auteurs	184

Afbeelding omslag:

*Muurwerk in de noordwand van het schip van de kerk
van Loppersum (Gr.), foto K.A. Ottenheym (1986)*

BULLETIN KNOB

Jaargang 94, 1995, nummer 5

Toelichting op het thema bouwhistorie

De redactie van het Bulletin heeft deze aflevering vrijwel geheel gereserveerd voor het onderwerp bouwhistorie. Aanleiding vormde de studiedag *Bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg* die op 12 mei j.l. in Utrecht gehouden werd. Een bewerkte weergave van de lezingen vindt U onder de rubriek Studiedag Bouwhistorisch Onderzoek (pagina 163-179). De KNOB vraagt regelmatig aandacht voor bouwhistorie. Het bevorderen van de inhoudelijke zorg voor monumenten behoort immers tot de hoofddoelstelling van de Bond. Bouwhistorie stimuleert een betere omgang met monumenten voorafgaande aan en tijdens restauraties. Bij onafwendbare afbraak compenseert dit soort onderzoek in zekere mate de teloorgang van historische bouwsubstantie. Inventarisaties, register-omschrijvingen en cultuurhistorische verkenningen kunnen hierdoor diepgang krijgen; ondermaatse, vernielende restauraties komen aan het licht dankzij het kennersoog van de bouwhistoricus. Bouwhistorie krijgt ook regelmatig aandacht in het Bulletin: In nummer 5/6 1992 stond een verslag van de studiedag over hetzelfde onderwerp te Deventer. Kort daarvoor verscheen een themanummer (2/1992) ter gelegenheid van de pensionering van één van de kopstukken op dit terrein, dr. Herman Janse.

Het bouwhistorisch onderzoek, zoals dat tegenwoordig beoefend wordt, is slechts enkele decennia oud. Wortels van zorgvuldig documenteren zijn echter sinds de late 19de eeuw bekend, gelijktijdig met de opkomst van de Monumentenzorg in Nederland en met de oprichting van de Oudheidkundige Bond. Hierbij valt te denken aan het werk van mensen als A. Mulder en G. de Hoog.

In een recente publikatie *Medieval London Houses* door J. Schofield (New Haven/London 1995) speelt een proto-bouwhistoricus John Stow een belangrijke rol. Zijn *Survey of London* vond in 1598 plaats en werd in 1603 gepubliceerd. Stow noemt meer dan 200 wereldlijke gebouwen, meest huizen van de adel, dan wel van kerkelijke of stedelijke hoogwaardigheidsbekleders. Hij bezocht opgravingen waar hij aantekeningen maakte over oudere, middeleeuwse bouwfases, tezamen met romeinse vondsten. Hij bestudeerde hebreeuwse inscripties en documenteerde restanten van een vroeg-middeleeuwse grafkelder. Evenals de hedendaagse bouwhistoricus betreunde Stow de snelheid en de grofheid waarmee gebouwen en de stad veranderden. Hij schreef de aftakeling echter toe aan de invloed van de reformatie en de massale intocht van immi-

granten in de late 16de eeuw. Met leedwezen legde hij de afbraak van oude gebouwen vast, hoewel hij ook trots was op de toename van de welvaart en de afspiegeling daarvan in de toenmalige nieuwbouw (p. 5). Stow kon niet bevroeden dat het vernieuwende bouwen van zijn tijd door de grote stadsbrand van 1666 geheel overschaduwd zou worden. Ook de Tweede Wereldoorlog en de saneringen daarna hebben hun tol geëist. Door een combinatie van historische bronnen, archeologie en bouwhistorie zag de archeoloog Schofield evenwel kans een diepgaand en lijvig boek over de middeleeuwse huizen van Londen te schrijven. Het beeld dat hij schetst, is grotendeels een papieren reconstructie. Het abstracte domineert ten opzichte van het concrete; uit de interdisciplinaire benaderingswijze volgt een voor dit moment optimaal resultaat in de vorm van een rijk geïllustreerd boek.

Binnen het wijdvertakte stelsel van historische disciplines is de bouwhistorie een relatief jonge loot. Hoewel sterk in ontwikkeling, moet het vak zich in maatschappelijk en wetenschappelijk opzicht nog waarmaken ten opzichte van de gevestigde orde. Daarom zoeken bouwhistorici samenwerking met geestverwanten zoals archeologen, historici, architecten, kunsthistorici en historisch geografen. Hoewel bouwhistorisch onderzoek in bestaand onderwijs en in cursussen geïntegreerd wordt, ontbreekt echter nog een specifieke opleidingsmogelijkheid op academisch niveau. Reeds tijdens de voorbereidingen op de studiedag bleek dat het zinvol zou zijn, om nog eens afzonderlijk de relatie met de genoemde disciplines aan de orde te stellen. Samenwerking met (stads)archeologen komt steeds vaker voor, gezien bijvoorbeeld de opzet van de Reuvensdagen 1992 en het geplande BOOR-symposium te Rotterdam in 1996. Het Jaarboek Monumentenzorg 1996 wordt geheel aan bouwhistorie gewijd.

De studiedag van 12 mei ging vooral over de praktische kant van bouwhistorie. Veldwerk en praktische beoefening geven voeding aan en leiden tot verbetering van het inzicht op het wetenschappelijk niveau. Thans verschijnt een 'Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek' bij de Nieuwsbrief van de RdMz. De leidraad is op 22 november 1995 tijdens het Bouwhistorisch Platform bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist gepresenteerd, samen met dit themanummer van het Bulletin. De leidraad maakt onderscheid tussen verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek zowel in schaal als in diepgang en daarmee samenhangend de

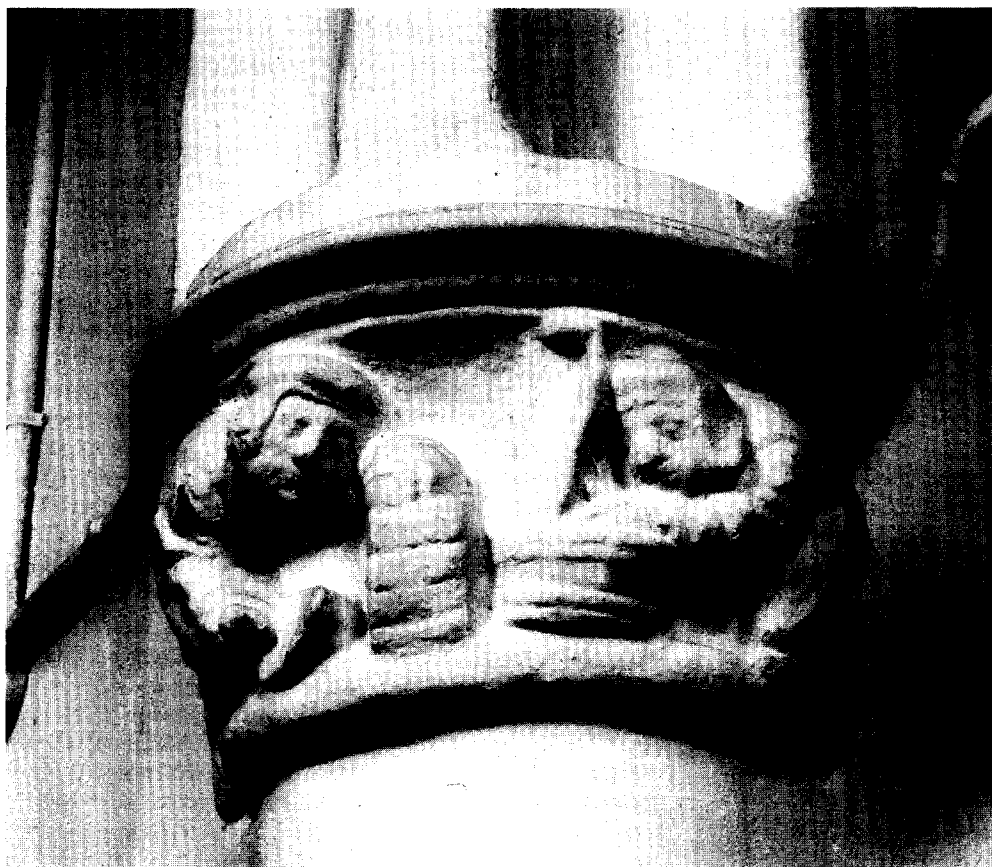
tijd die het kost. De daarin gehanteerde begrippen en werkvormen worden in de vier hierna volgende artikelen nader uitgewerkt en gepresenteerd.

Via een *inventarisatie* verkrijgt men op grotere schaal overzicht van de historische bouwsubstantie in een stads- of dorpskern of in een deel daarvan. Dit kan dienen ter opstelling van een monumentenlijst of ter aanvulling dan wel herziening van bestaande lijsten. Dit was de inzet van de (her)inventarisatie van gemeentelijke monumenten in Harderwijk door het Gelders Genootschap, hier beschreven door J. Penders. Via een inventarisatie die enkele uren per pand kost, ontstaat een notie c.q. een beschermde status die dient als signaal bij veranderingen. Een bouwhistorische *verkenning* beschrijft het direct zichtbare in een pand en leidt tot een waardebepaling die randvoorwaarden aan een verbouwing stelt. Hierbij worden hooguit enkele schetsen, foto's of gepubliceerde gegevens verwerkt. Op die wijze beschreef de gemeentelijk bouwhistoricus B. Klück de Sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht. Op basis van bestaande tekeningen worden bij een bouwhistorische *opname* de direct zichtbare onderdelen en minder direct herkenbare bouwsporen gedocumenteerd. De bouwgeschiedenis wordt gereconstrueerd en er

ontstaat een rapport dat kan dienen als basis voor een kleine publikatie of als advies voor een bouwplan. Particulier bouwhistoricus J. Kamphuis beschreef zo het pand Visserstraat 12 in Breda. Een bouwhistorische *ontleding* tenslotte beoogt een volledige opmeting met documentatie van alle bouwsporen, aangevuld met alle mogelijke andersoortige gegevens. Het eindresultaat is een monografie over het betreffende object en een reeks uitgewerkte tekeningen op schaal waaraan men totaál enkele maanden werkt. Na protesten tegen een bouwplan gaf de gemeente Dordrecht aan de particuliere bouwhistorici R. Glaudemans en J. van der Hoeve opdracht voor een uitgebreid onderzoek van de Berckespoort. Zeer veel bijzonderheden werden herkend, benoemd en opgemeten en dit leidde tot aanzienlijke bijstelling van de plannen ten gunste van de historische waarden.

De artikelen zijn concrete voorbeelden van bouwhistorisch onderzoek vanuit praktische vraagstelling. Het nut en de noodzaak van onderzoek in verband met de kwaliteit van de monumentenzorg komt in verschillende toonaarden naar voren in de daarop volgende uitgeschreven lezingen.

namens de redactie, Dirk J. de Vries

Laat-middeleeuws kapiteel in de noordbeuk van de N.H. Kerk te Bennekom met links een metselaar en rechts een opperman met kalkmouw (foto Y.Th. Heins Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1995)

Een bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk

J.M.H. Penders

De aanleiding

De bouwhistorische inventarisatie in Harderwijk begon als een actualisering van de gemeentelijke monumentenlijst. De onverwachte ontdekkingen achter de gevels wekten belangstelling bij de bewoners en er ontstond een politiek draagvlak voor meer bouwhistorisch onderzoek. De sterk aangepaste monumentenlijst is klaar en de basis voor een nieuw monumentenbeleid is gelegd. In dit artikel wordt geschetst hoe de inventarisatie tot stand kwam, geïllustreerd met voorbeelden van bouwhistorisch interessante panden die nog niet als zodanig bekend waren.

Harderwijk ligt allang niet meer aan zee. De visserij is vervangen door de toeristenindustrie. De dagjesmensen willen eigenlijk alsnog de zee zien: in dolfijnen, paling en vissershuisjes. Die paling en dolfijnen, dat lukt wel. Maar hoe kom je aan een verkoopbaar straatbeeld van een historisch vissersplaatsje?

In het verleden is dit een aantal keren opgelost door historiserende 'restauraties', zodat de indruk ontstond van een quasi-oude stad. Om tot een beter beleid te komen werd er in 1986 een monumentenverordening en een gemeentelijke monumentenlijst vastgesteld. Die lijst bestond uit alle 'beeldbepalende' panden van het Beschermd Stadsgezicht.

Omdat de bij de monumentenlijst behorende redengevende beschrijvingen nog steeds ontbraken, werd in 1992 het Gelders Genootschap uit Arnhem door de gemeente ingehuurd om die beschrijvingen alsnog te maken.

In eerste instantie betrof de opdracht de panden die al op de gemeentelijke monumentenlijst stonden. Omdat er inmiddels beschermde monumenten sterk verbouwd of zelfs door kopieën vervangen waren, wilde de monumentencommissie de lijst inperken door dergelijke panden te schrappen. Tegelijk werd echter verzocht om de hele stad kritisch te bezien: misschien waren er in het verleden wel enkele interessante panden overgeslagen vanwege een minder beeldbepalende gevel. Kortom: eigenlijk was er behoefte aan een nieuwe inventarisatie van alle panden binnen de Veste. Bouwhistorisch interessante panden met desnoods een beeldverstorende gevel kregen nu ook een kans, hoewel plaatsing in de monumentencommissie soms een pittig debat zou opleveren. Gaande de rit nam in Harderwijk de waardering voor de bouwhistorie echter toe.

Hierbij speelde een artikel in een huis-aan-huisblad een rol;¹ gepresenteerd werd een stukje uit het leven van de auteur. Hoe in Vismarkt 53 tussen een krakende vloerplank en een verlaagd plafond een peerkraalsleutelstuk tevoorschijn komt en zo een glimp van de historie toont.

Een bijkomend effect van dit artikel was dat de bewoners in de ban raakten van hun huis: ze wilden hun ontdekte schat tonen. Daarom gingen ze over tot restauratie² en op de snippers van oude akten, die uit barsten in de moerbalken tevoorschijn kwamen, zijn de bewoners nog aan het puzzelen samen met de historische vereniging. Dat een dergelijke vereniging in de plaatselijke monumentencommissie vertegenwoordigd is, onder meer als schakel met de geïnteresseerde achterban, is van groot belang. Per slot van rekening vormt de betrokkenheid van de bewoners de basis voor de monumentenzorg, niet de helaas onmisbare regelgeving.

De opzet

Terug naar de inventarisatie, en wel met een praktisch probleem: hoeveel tijd kost de actualisering van de gemeentelijke monumentenlijst, wanneer niet bekend is hoeveel objecten werkelijk bekeken moeten worden? Uit praktische overwegingen werd er bij het begroten uitgegaan van het aantal panden op de bestaande lijst. Daar konden er wat afvallen en wat bij komen. Er kan dan per pand een gemiddelde tijd afgesproken worden, minder voor de argumentatie van een voorstel om een pand af te voeren, meer voor de onderbouwing van een nieuwe voordracht voor de lijst. Maar een probleem vormde de tijd die ging zitten in het bekijken van panden die op geen enkele lijst stonden, bij nader inzien dikwijls terecht. Soms leidde dat tot een korte aantekening met bouwhistorisch relevante informatie en aandachtspunten bij eventuele verbouwingen. Deze arbeidsintensieve klus is moeilijk te begroten en een budget hiervoor is ook lastig te motiveren voor bijvoorbeeld een gemeenteraad. Pas wanneer veel steden (en dorpen, die echter een heel andere aanpak vragen) bouwhistorisch geïnventariseerd zijn, kan er een gemiddelde geschat worden, mede gebaseerd op de te verwachten rijkdom aan waardevolle bouwsubstantie.

De Gemeente Harderwijk gaf als vervolg op de inventarisatie een aanvullende opdracht voor een bezoek aan diverse 'verdachte panden': van deze vermoedelijk oudere huizen moest

Afb. 1. Harderwijk in vogelvlucht. Foto uit 1926 waarop onder meer nog veel inmiddels verdwenen kappen te zien zijn (KLM Aerocarto, negatiefnummer 3013).

de eerste indruk nog onderbouwd worden. Hierbij werd ook een enkel rijksmonument betrokken. De drijfveer was pure bouwhistorische nieuwsgierigheid, als gevolg van de resultaten van de inventarisatie.

Het moge duidelijk zijn dat de Harderwijkse bouwhistorische inventarisatie een eerste begin is van een beter kijken naar de monumenten. Het is de meest beperkte vorm van een bouwhistorische inventarisatie. Dankbaarder werk is een inventarisatie waarbij ieder pand van buiten en van binnen grondig bekeken wordt. Deze laatste aanpak is meestal politiek pas bespreekbaar wanneer er een draagvlak in een gemeente is ontstaan voor een goed funktionerende monumentenzorg door middel van o.m. bouwhistorisch onderzoek.

In Arnhem bijvoorbeeld heeft het Monumenten Advies Bureau voor een aantal straten van de binnenstad een dergelijk inventarisatie uitgevoerd. Maar eigenlijk gaat het dan

nauwelijks nog om een bouwhistorische inventarisatie, maar om een reeks bouwhistorische verkenningen van naast elkaar gelegen panden.³

Nog verder gaat het ideaalbeeld van een stadsanalyse zoals die nu wordt uitgewerkt voor Den Bosch: per bouwblok worden op grond van veelal onderzoeken tijdens verbouwingen de gegevens gecombineerd.⁴ Dit is de meest optimale vorm van bouwhistorisch onderzoek: ontleding, geïntegreerd in de historische stadsanalyse.

Het belang van het Harderwijkse voorbeeld schuilt in de politieke haalbaarheid van een beperkte aanpak in een gemeente die nog weinig ervaring heeft opgedaan met de bouwhistorie als wezenlijk onderdeel van het monumentenbeleid. Een globale inventarisatie kan dan het scharnierpunt worden. Immers: na een dergelijk onderzoek is een grote hoeveelheid informatie beschikbaar, waarop de prioriteiten in het monumentenbeleid afgestemd kunnen worden en er een kwantita-

tief inzicht ontstaat. Dat betekent dat er efficiënter met het beschikbare geld omgegaan wordt. Bij het beoordelen van aanvragen voor wijzigingsvergunningen is er voor veel panden al een belangrijk deel van het voorwerk gedaan. Na deze eerste ronde is het duidelijk dat het onverantwoord is om bij verbouwingen zonder bouwhistorische verkenning een deel van het *gebouwde archief van de stad* verloren te laten gaan.

Wanneer de interesse [gekweekt] gewekt is, kan een verdergaande bouwhistorische inventarisatie voorgesteld worden. Hierbij kan gedacht worden aan een kleiner gebied, bijvoorbeeld een bouwblok, vooral wanneer daarvoor een beleidsmatige reden bestaat.

In Harderwijk is het begin er: de nieuwe monumentenlijst is nu vastgesteld. Daarna kan het verdere beleid en de rol van de bouwhistorie daarin uitgewerkt worden.

Resultaten

Wat waren de resultaten in Harderwijk? In cijfers: op de oude monumentenlijst stonden 311 objecten. Op de nieuwe komen volgens het voorstel van de monumentencommissie, gebaseerd op de inventarisatie, 151 objecten. Hiervan zijn 32 panden nu voor het eerst in beeld (afb. 3). Van de monumenten op de oude lijst zijn er 192 afgevoerd, waarvan 74 panden een plaats krijgen op een lijst met een semi-monumentenstatus (*stadsbeeldbepalende panden*). Op die lijst zonder directe juridische status, maar met een verscherpt welstandstoezicht, zijn 7 objecten geplaatst, die niet van de oude monumentenlijst komen.

Wat inhoudelijker: uit de voor alle gemeentelijke monumenten gemaakte beschrijvingen blijkt dat veel panden uit de 17de eeuw stammen of nog ouder zijn. Daarnaast beschikt de Gemeente nu voor veel niet geselecteerde panden over bouwhistorische aantekeningen.

Afb. 3. Bruggestraat 18: opmerkelijk strijkspant tegen achtergevel voorhuis. Via een bijgehakte natuurlijke kromming omzeilt de dekbalk het (verdwenen) schoorsteenkanaal. Dit is een voorbeeld van de opmerkelijke details die bij de inventarisatie ontdekt werden (foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

Afb. 4. Vismarkt 2 met de witte lijstgevel van het lage voorhuis. Erachter steekt de tuitgevel van het hogere achterhuis uit (foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

Als voorbeeld worden enkele bezochte panden hierna toegelicht.

Vismarkt 2

Een voorbeeld van een huis met een opmerkelijk fors achterhuis, een type waarop bij de suggesties voor nader onderzoek wordt teruggekomen, is Vismarkt 2. Het betreft een eenlaags voorhuis met tweelaags achterhuis, geheel gebouwd rond 1500. Het pand is geplaatst op de Rijksmonumentenlijst met als redengevende omschrijving: *Pand zonder verdieping met pannen schilddak, omstreeks 1800. Gepleisterde lijstgevel waarin eenvoudige deuromlijsting met pilasters en hoofdgestel.*

Op basis van het bezoek dient deze redengevende omschrijving aangepast te worden, want het kenmerkende van het pand wordt niet weergegeven, namelijk de opbouw en de datering. Bovendien dreigt op grond van de tekst het belangrijke tweelaags achterhuis niet opgemerkt te worden, ook al vormt het één geheel met het voorhuis en de genoemde gevel (afb. 4).

Het huis stamt vermoedelijk uit de herbouwgolf na de stadsbrand van 1503. Het voorhuis, onder een zadeldak met voorschild, heeft nu een enkelvoudige balklaag, die de moerbalken van de oorspronkelijk samengestelde balklaag bevat, aangevuld met latere tussenliggers. Er is een ondiepe insteek achterin. Van de kap bleven de middeleeuwse eiken spanten met gezaagde merken bewaard, de rest is in 1994 vervangen. Van belang is de spiltrap rechts achter in het voorhuis, waarvan het deel van de insteek naar de zolder gaaf bewaard is en mogelijk ook een deel van het onderste stuk. De 5 1/2 cm dikke, gepénde treden hebben een fraai oortje. De bovenste trede

is blijkens de toognagel verwijderd bij de wijziging van de balklaag: door het verwijderen van de opgelegde kinderbinten kwam de zoldervloer 9 cm lager te liggen. Het achterhuis is via een zwaar deurkozijn vanuit de spiltrap toegankelijk.

Het hogere achterhuis heeft twee bouwlagen onder een zadeldak met achterschild. Er is geen kelder bekend. Van de balklaag boven de begane grond zijn de twee moerbalken te zien, nu zonder sleutelstukken. De balklaag boven de verdieping is gaaf bewaard met beide moerbalken en de kinderbinten. De peerkraalsleutelstukken wijzen naar een ontstaansperiode rond 1500.

De twee moerbalken maken op het eerste gezicht een wat merkwaardige indruk door verschillen in de afmetingen: De voorste balk is rechts 22 cm hoog, de achterste 25 cm. Sterker is het verschil nog tussen rechts en links: de voorste balk is links 3 cm hoger, de achterste zelfs 9 cm. De conclusie moet zijn dat het achterhuis in een ver verleden sterk naar links-achter verzakt is, hetgeen gecompenseerd werd door de zoldervloer uit te vlakken boven de gehandhaafde moerbalken. De kinderbinten werden daarbij opnieuw aangebracht. De linker gevel laat zien dat bij die gelegenheid ook de borstwering zo'n 50 cm opgetrokken werd en de vensters verhoogd, met uitzondering van het middelste, dat kennelijk toen al gedicht was. De drie segmentbogen boven de vensters hebben dezelfde vorm, maar de voorste en de achterste zijn op hoger niveau opnieuw aangebracht. Vooral het muuranker van de achterste moerbalk zit daardoor merkwaardig laag ten opzichte van de bovendorpel van het venster dat nadien ook nog eens verbreed werd. Deze verhoging moet ook de verklaring zijn voor de eiken balk die in de achtergevel te zien is: het is de oude muurplaat, waarop de nieuwe borstwering is gezet.

De nieuwe redengevende omschrijving zou als volgt kunnen luiden:

Diep huis aan de rooilijn met osendrop links, bestaande uit een éénlaags voorhuis en een tweelaags achterhuis, ieder onder een zadeldak met eindschild, beide vermoedelijk uit het begin van de 16de eeuw.

De voorgevel is een lijstgevel met een centrale ingang, met een eenvoudige deuromlijsting van omstreeks 1800, tussen twee vensters. Van het interieur verdienen met name oorspronkelijke elementen van de kappen en balklagen bescherming, waaronder de sleutelstukken van de verdieping van het achterhuis, alsmede de spiltrap.

Bruggestraat 44

In Bruggestraat 44, geen beschermd monument, was ten tijde van het bezoek een verbouwing aan de gang. De mogelijk 16de-eeuwse eiken kap was net afgevoerd, de sleutelstukken van de verdieping werden in aanwezigheid van de bouwhistoricus ten dele weggebroken. Als het niet stoorde, mocht laatstgenoemde even rondkijken. Desgewenst ook wel een beetje destructief bezig gaan. Dat liep dus in de planning meteen fors uit de hand. Het huis dat eerst leek op het type van Vismarkt 2,⁵ bleek in eerste opzet een zeer diep huis met

Afb. 5. Hoek Bruggestraat en Markt
(foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

een houtskelet over de volle diepte. Beide zijmuren hadden diepe muurnissen. De hoogte van beide bouwlagen gaf, zoals zo vaak in Harderwijk, het ongemakkelijke gevoel dat de verhoudingen niet klopten. Door de tamelijk uitgekleden staat van dit pand viel nu te bewijzen dat de (recentere) balklaag boven de begane grond niet op de hoogte van de oorspronkelijke lag. De verdwenen balklaag had veel hoger gelegen. Dankzij een nu net boven de verdiepingvloer uitkomende kaarsnis achterin het pand was de aanwezigheid van een insteek aldaar aantoonbaar. De huidige achtergevel was later tussen de zijmuren geplaatst, net vóór de plaats van een paar muurstijlen. Daarachter lag het nu verdwenen onderkelderde achterhuis. Van de bewaarde kelder kwamen de kelderlichten uit vóór de oudere achtergevel: het huis is dus ingekort bij de bouw van de kelder. Het oude, zeer diepe huis is dus zo verbouwd dat het over een apart voor- en achterhuis beschikte.

Naar aanleiding van dit pand kan ook gewezen worden op de grote verwevenheid van panden in Harderwijk. Als voorbeeld de situatie bij de hoek Markt/Bruggestraat (afb. 5). Van Bruggestraat 44 behoort de ruimte onder de trap en een deel van de tuin – op de plaats van het verdwenen achterhuis – tot Bruggestraat 46. Van dat laatste huis is de begane grond getrokken bij die van het hoekpand Bruggestraat 48. De verdiepingen van Bruggestraat 48 zijn vanuit de verdiepingen van nr 46 bereikbaar. Zowel nr 46 als 48 bevat vele aparte woon-eenheden. Van het achterhuis van nr 46 hoort alleen de zolder bij het voorhuis, de verdieping maakt deel uit van Markt 17 evenals de kelder daarvan. De begane grond is echter getrokken bij Markt 18. Het achterhuis van Bruggestraat 48 leidt een zelfstandig leven als Markt 18, maar de toegang van de zelfstandige bovenwoning is in Bruggestraat 48 gebouwd, terwijl dat pand weer de kelder van Markt 18 in gebruik heeft. De consequenties voor een bezoek laten zich raden. Dat van het van rijkswege beschermde hoekpand de registratie in het monumentenregister niet klopt, zal nu geen verbazing meer wekken.

Hoek Donkerstraat en Academiestraat

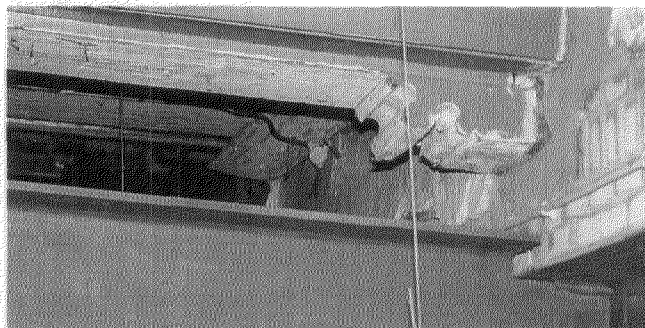
Het gaat hier om de panden Donkerstraat 30, 32 en Academiestraat 2 t.m. 10 (afb. 6). Het hoekpand van de voorname Donkerstraat en het bescheiden Academiestraatje gaf nogal wat verrassingen te zien. Hiermee hangt samen de bebouwing die langs de Academiestraat achter het hoekhuis ligt en er van oorsprong bij hoorde. Het erf grensde aan de achterzijde aan het terrein van het voormalige St-Catharinaklooster. In dit in de 14de eeuw gestichte klooster werd in 1609 de Academie, de Harderwijkse universiteit, gevestigd.⁶

In het andere hoekhuis, het middeleeuwse pand Donkerstraat 34, werd bij de inventarisatie aangetoond dat de Academiestraat ten koste van dat pand verbreed is. Deze toegang naar het klooster, toen Catharinasteeg genaamd, moet tamelijk smal geweest zijn.

Donkerstraat 30, 32 ziet er uit als één 19de-eeuws blok met voorin twee, achterin drie bouwlagen, samengevat onder

Afb. 6. Donkerstraat 30 en 32, met links de Academiestraat (foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

Afb. 7. Donkerstraat 30, 32: dankzij een automatische camera is naderhand goed te zien wat in het schemerdonker boven een systeemplafond vermoed werd (foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

één plat dak. Toch laat het zich makkelijk herkennen als een oud tweebeukig dwars huis. Van de straat af is al een enkele 17de-eeuwse console boven de verdieping van de achterste beuk te zien. De verrassing was groot toen boven het systeem-plafond van de winkel op de begane grond een balklaag van rond 1600 in de voorste beuk te voorschijn kwam en een laat-middeleeuwse in de achterste beuk (afb. 7). Bovendien toonde een gespaard restant van de tussenmuur aan de voorzijde een rode buitenafwerking over verzorgd voegwerk, die na de bouw van de voorste beuk onder een pleisterlaag verdween. Aangezien het rechter buurpand in de Donkerstraat eveneens uit de middeleeuwen stamt, moet geconcludeerd worden dat het dwarse huis aan een eigen voorplein lag, dat wel ommuurd geweest zal zijn.

Langs de Academiestraat lag, vermoedelijk gelijktijdig opgetrokken, een aansluitende vleugel met een eveneens bewaard gebleven samengestelde balklaag, loodrecht op de Academiestraat. Er zijn (nog) geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een tweede bouwlaag op dit L-vormige huis vóór de 17de eeuw.

Eveneens opmerkelijk was de ontdekking van wat als een half houten, half stenen bijgebouw omschreven moet worden, achter op het erf. De voormalige garageboxen Academiestraat 8 en 10 zijn een tijdje geleden samengetrokken en verbouwd tot winkel (afb. 8). Door de glaspuien in de garagepoorten zijn behangrollen te zien tegen een rustiek decor van eiken bielzen. Althans, dat is de eerste indruk. Want in uitgekleden versie is een compleet laat-middeleeuws houtskelet, met kapconstructie, bewaard van een huis dat gebouwd is tegen de stenen tuinmuur.

Het pand bevat drie gebinten die zich het best laten omschrijven als ankerbalkgebinten aan de achterzijde, gekoppeld met een gebintplaat (afb. 9), en in de muur opgelegde moerbalken aan de voorzijde. Hierop staat de complete kap met krommers en een nokstijl met schoren. Ten dele zijn de windschoren nog aanwezig. De houten achterwand had enkele

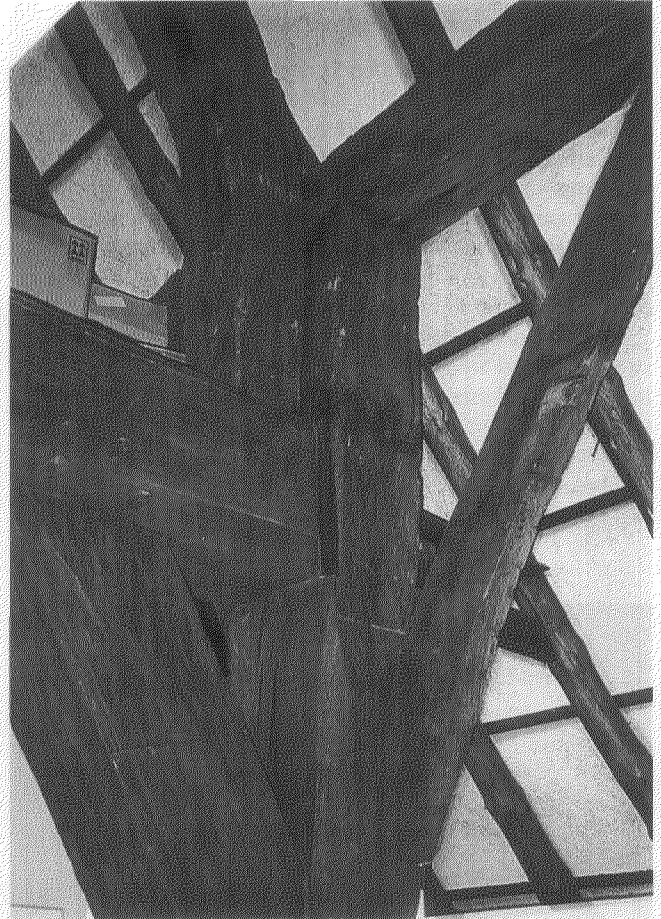

Afb. 8. Academiestraat 8 en 10
(foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

le brede planken, waartussen vermoedelijk vlechtwerk: de sleuven van de planken zijn in de staanders aanwezig, sommige nog met de afgezaagde resten van de planken. Ook een aantal gebintplaatschoren is nog aanwezig.

Niet te zien is of de voorgevel vervangen is of bestaat uit de oude gevel met een klamp ertegen. De doorsnede van het pand is asymmetrisch: het achterschild van het zadeldak is nu doorgetrokken, waardoor in het achterste deel de indruk van een boerderij met zijbeuk wordt versterkt.

De houtconstructie is ruim voorzien van gezaagde telmerken aan de achterzijde (nog niet waargenomen aan de voorzijde en in de niet van dichtbij bekeken kap). De nummers I, II en III (van links naar rechts tellend) zijn duidelijk herkenbaar aan de rechterzijde van gebint I en II; gebint III draagt het nummer aan de buitenzijde op de staander. Ook de gebintplaatschoren zijn aan de buitenzijde van een nummer voorzien. Het merk op de moerbalk/ankerbalk II is zo slordig gezaagd dat het over het peerkraalsleutelstuk heen loopt.

Afb. 9. Academiestraat 8 en 10: houtconstructie aan achterzijde.
(foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

De grotendeels onbeschadigde peerkraalsleutelstukken zijn aan de achterzijde zeer lang vanwege de korbelen (afb. 10); aan de voorzijde zijn de identiek gesierde sleutelstukken (consoles) kort, aangezien hier nooit korbelen geweest zijn. De sleutelstukken wijzen op een bouw rond 1500, ze bewijzen dat de voor en achterzijde gelijktijdig uitgevoerd zijn en benadrukken daarmee de ongebruikelijke combinatie van volledige houtbouw aan de achterzijde en volledige 'steenbouw' – dus zonder muurstijlen en korbelen – aan de voorzijde. Tevens wijzen de fraaie sleutelstukken op een zekere status van de ruimte: in een stal zijn ze niet gebruikelijk.

Een schets van de doorsnede gaat hierbij (afb. 11). Dergelijke schetsen zijn wel illustratief bij een presentatie, maar bij een inventarisatie ontbreekt de tijd vrijwel steeds voor al dit extra's. Over een opmeting valt in dit bestek al helemaal niet te denken. Het is daarom goed om een schets duidelijk van een opmeting te onderscheiden, bijvoorbeeld door een overdreven forse houtmaat te tekenen.

Academiestraat 8, 10 is te typeren als:

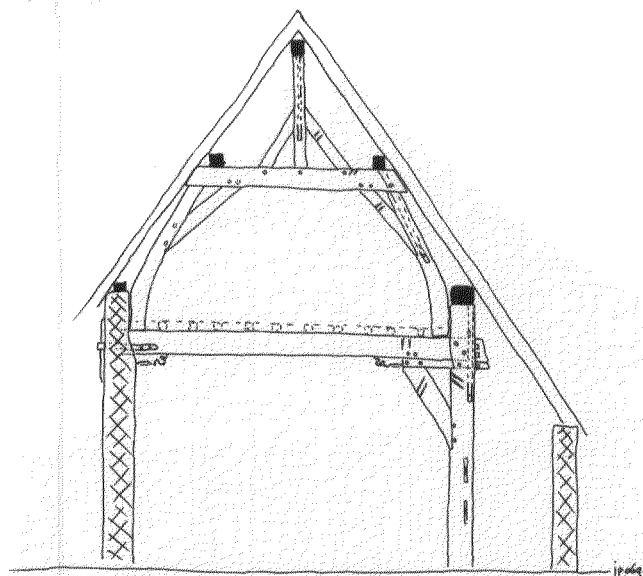
Eenlaags dwars huis, vier balkvakken breed, onder een zadeldak met doorgetrokken achterschild, aan de rooilijn gelegen. De voorgevel bevat nu drie recent van glas voorziene poortdeuren. Het vier vakken brede pand, gebouwd omstreeks 1500, is aan de achterzijde uitgevoerd als houtskeletbouw. De overal van peerkraalsleutelstukken voorziene moerbalken zijn aan de voorzijde opgelegd in de stenen voorgevel, die vermoedelijk van oorsprong een tuinmuur was. Het houtskelet is, compleet met kap, gaaf bewaard gebleven.

Suggesties voor verder onderzoek

Na deze inventarisatie is de aanbeveling om tijdens verbouwingen bouwhistorisch onderzoek te (laten) verrichten de meest voor de hand liggende. Daarnaast valt te denken aan gericht onderzoek naar de volgende verschijnselen.

Bouwlagen: Reeds bij vluchtige bezoeken aan de panden kon met redelijke zekerheid vastgesteld worden dat de hoogte van de bouwlagen bij diverse panden niet de oorspronkelijke is. De zeer hoge begane grond, die veel panden tot in de 17de eeuw kenmerkte, was vaak voorzien van een insteek of sloot aan bij een opkamer met kelderkamer. De bescheiden hoogte van de begane grond en de verdieping, die vaak werd aangetroffen, was soms duidelijk herkenbaar als het gevolg van een verbouwing, waarbij een extra bouwlaag werd ingebracht, bijvoorbeeld door de balklaag van de insteek door te trekken over de hele plattegrond. Dat ging niet zelden gepaard met het verplaatsen van bestaande balklagen.⁷

Sleutelstukken: Een analyse van de in Harderwijk voorkomende sleutelstukken is belangrijk. Een cruciaal punt hierbij vormt het onderscheiden van de sleutelstukken van vóór en na de brand van 1503. Bij de gigantische herbouwgolf in de jaren na 1503 blijkt niet gekozen te zijn voor één type peerkraal. Voor de bouwhistorie is een dergelijk onderzoek zeer interessant. Omdat deze hausse valt in de periode van de uit-

Afb. 11. Academiestraat 8 en 10, schets van doorsnede naar links (tekening: Jean Penders/Gelders Genootschap).

bundigste vormgeving van sleutelstukken, spreken ze tot de verbeelding en hebben daarmee een grote waarde voor de promotie van de bouwhistorie van Harderwijk.

De achterhuizen: In Harderwijk zijn diverse huizen aangetroffen die opvallen door het bezit van een markant achterhuis. Het gaat om een huis met een hoog, onderkelderd stenen achterhuis op min of meer vierkant grondplan en een bescheiden, langgerechter voorhuis. Gesproken zou kunnen worden van een 'stenen kamer met voorhuis'. De voorbeelden wekken vooral een 15de- en 16de-eeuwse indruk.

Het valt op dat de kop van de Bruggestraat, van de Markt tot de Heeraaltzstraat, een concentratie van dit soort huizen te zien geeft: aan beide zijden van de straat staan ze zij aan zij (afb. 2).

Bij een aantal voorbeelden is het achterhuis de oudste kern, het voorhuis is jonger, waarbij aan te nemen valt dat er dan vaak sprake is van de verbouwing van een bescheidenere voorganger. Van Bruggestraat 47 is bekend dat de oorsprong van het achterhuis vermoedelijk 14de-eeuws is en dat in het tweede kwart van de 16de eeuw een grondige verbouwing plaatsvond. Het voorhuis stamt in zijn huidige vorm, op grond van de sleutelstukken gedateerd, uit het tweede kwart of het midden van de 17de eeuw.⁸ Het buurpand Bruggestraat 45 past in dit zelfde beeld. In een aantal gevallen is duidelijk dat een gewoon diep huis later zo verbouwd werd, dat het daarna aansloot bij het geschetste beeld. Bij het middelste pand van Bruggestraat 49 stamt het diepe voorhuis uit circa 1530, het onderkelderde tweelaags achterhuis is wat later bijgebouwd.⁹ In het eerder besproken, meer gecompliceerde pand Bruggestraat 44 is het onderkelderde achterhuis later ingebouwd.

Afb. 10. Academiestraat 8 en 10: peerkraalsleutelstuk aan achterzijde. (foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

Afb. 2. Bruggestraat 45: hoog achterhuis en lager voorhuis
(foto: Jean Penders/Gelders Genootschap).

Samenvatting

In Harderwijk is een globale bouwhistorische inventarisatie uitgevoerd die niet als zodanig opgedragen was, maar begon als een actualisering van de gemeentelijke monumentenlijst. Naast de selectie en beschrijving voor die lijst werd extra bouwhistorische informatie verzameld. Van de straat af werden alle panden binnen de Veste bekeken. Daarna werden, voor zover nodig en mogelijk, die panden bezocht die de indruk wekten aan de buitenkant onvoldoende van hun wezen bloot te geven om goed getypeerd te kunnen worden. Het ging hierbij om zowel kunsthistorische als bouwhistorische informatie, nodig voor de selectie en de redengevende omschrijvingen voor de gemeentelijke lijst. Dankzij de groei van de belangstelling binnen de gemeente, konden in een tweede ronde enkele panden aan een beperkt nader onderzoek onderworpen worden, om eerdere vermoedens te toetsen.

Vooraf uit de 15de tot 17de eeuw bleek in Harderwijk veel meer bewaard te zijn dan bekend was. Een aantal suggesties

voor nadere studie is aangegeven. Eén hiervan is de toetsing van de theorie dat Harderwijk in de late middeleeuwen een huistype ontwikkeld heeft dat te omschrijven valt als de 'stenen kamer met voorhuis'. Het gaat om een veelal tweelaags min of meer vierkant achterhuis, vaak onderkelderd, waarvoor een bescheidener voorhuis tot de rooilijn reikt. Dit huis kan gezien worden als een variant op het type van het 'Bossche Burgerhuis'.

Indien van nu af bij verbouwingen in Harderwijk bouwhistorisch onderzoek plaatsvindt, dan zal blijken dat, ondanks deze eerste inventarisatie, nog tientallen panden van vóór 1700 onontdekt zijn.

Een duidelijk resultaat van de inventarisatie is de groei van de belangstelling van de Gemeente Harderwijk voor de monumenten achter de gevels. Nog belangrijker is dat veel bewoners enthousiast geworden zijn door de onverwachte ontdekkingen in hun eigen huis. In deze belangstelling vindt de monumentenzorg haar fundament.

Noten

- 1 Jean Penders, 'Terug naar de middeleeuwen op de Vischmarkt. Een tocht door zomaar een oud Harderwijks huis'. In *Schilder's Nieuwsblad*, 24-05-1993, blz. 11. Zie voor het vervolg van dit verhaal: Jean Penders, 'Speuren naar sporen. Bouwhistorisch onderzoek in Harderwijk'. In *Nieuwsbrief Gelders Genootschap*, september 1994, blz. 3, 4.
- 2 In eigen beheer, maar met raadgevingen van het Gelders Genootschap, gingen ze aan de slag. Precies op de goede golflengte. Zo hadden ze al enthousiast opdracht gegeven om één van de sleutelstukken te vervangen, omdat de onderste helft afgehaakt was. Na de uitleg onder het motto *liever echt dan namaak*, dus laat het maar zitten zoals het zit, hielden ze toch vast aan hun wens om het oude beeld herkenbaar te maken. Bij een volgend bezoek bleek alléén het ontbrekende stuk toegevoegd te zijn, maar zo, dat het als nieuw herkenbaar bleef. De sleutelstukken zitten alleen rechts. Bezoekers die hen aanraadden om er links ook wat onder te hangen werden verontwaardigd terecht gewezen: dan kun je niet meer zien dat het huis aan die zijde versmald is.
- 3 Frank Haans en CeesJan Frank, 'Arnhem, bouwhistorische verkenningen in de middeleeuwse stad', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland*, juni 1994, 2 - 22.
- 4 A.H. van Drunen, 'Bouwblokinventarisaties ter bescherming van het stedenbouwkundige monument', in: *Bulletin KNOB* 94(1995), 58-70.
- 5 Uit het kadastrale minuutplan was bekend dat op de plaats van de huidige tuin een achterhuis verdwenen was, de kelder ervan kwam nu inderdaad weer te voorschijn.
- 6 F.A. Hofer, 'Mededeelingen omtrent de monumenten van Harderwijk', in: *Oudheidkundig Jaarboek*, 3e serie van het Bulletin van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, juni 1923, 115.
- 7 Dat daarbij niet steeds aan het verre verleden gedacht hoeft te worden toont het rijksmonument Schapenhoek 6. Van dit oorspronkelijk eenlaags huis werd de samengestelde balklaag met peerkraalsleutelstukken 1,8 m. omhoog gebracht, waarna er onder een extra bouwlaag ingebracht werd. Deze ingreep zou men op grond van de sleutelstukken op de 17de eeuw dateren, tenminste, wanneer men niet weet dat deze verbouwing pas in 1982 plaats vond en dat daarbij de balklaag van Vismarkt 31 een nieuw leven kreeg.
- 8 G. Berends, *Documentatierapport: Harderwijk, Bruggestraat 47*, Augustus 1971 (in archief RDMZ).
- 9 H. Janse, *Documentatierapport: Harderwijk, Bruggestraat 49*, Juni 1960 (in archief RDMZ).

De sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht: een bouwhistorische verkenning

B.J.M. Klück

Inleiding

Een bouwhistorische verkenning kan zowel één enkel gebouw als een complex van verschillende gebouwen omvatten. Tot de laatste categorie behoort de bouwhistorische verkenning van de sterrenwacht Zonnenburg te Utrecht. In dit artikel wordt aan de hand van een deel van het rapport aangetoond hoe een korte verkenning van enkele dagdelen kan leiden tot een advies over behoud en gebruik van het gebouwencomplex. Aanleiding tot de verkenning was de aankondiging door de Rijksuniversiteit Utrecht dat zij haar oude sterrenwacht in de binnenstad ging verlaten. Zowel voor het actuele wetenschappelijke onderzoek als voor het onderwijs was deze lokatie te klein, te verouderd en ongeschikt wegens de overstraling door het stadslicht. Een nieuwe bestemming was op dat moment niet bekend. Wel was het duidelijk dat iedere bestemming, anders dan een sterrenwacht, ingrijpende gevolgen zou kunnen hebben.

Om als gemeente enige sturing uit te kunnen oefenen in deze onzekere situatie, was het van groot belang om de specifieke waarden van het complex te benoemen. Die waarden betreffen niet alleen de universitaire gebouwen, maar evenzeer de basis waarop deze staan: het vijfhoekige bastion Zonnenburg uit de 16de eeuw. De oppervlakte daarvan is ruim 40x40 meter. In het kader van deze bijdrage is ervoor gekozen om van de verschillende bouwelementen waaruit sterrenwacht Zonnenburg is opgebouwd het observatiegebouw en het bastion als voorbeeld voor de beschrijving van de bouwhistorische verkenning te nemen.

De informatie is primair ter plekke verzameld, wat gezien de omvang van het geheel ruwweg twee dagdelen in beslag nam (exclusief een fotoronde).

Tijdens de bouwhistorische verkenning werd de bestaande toestand zo compleet mogelijk in schetsmatige plattegronden, gevelaanzichten en zonodig doorsneden vastgelegd. Op de schetsen werd allerlei essentiële informatie aangetekend. Deze gegevens werden vergeleken met recente en oude bouwtekeningen, welke hoofdzakelijk uit het bouwarchief van de universiteit afkomstig waren. Op deze wijze kunnen de eigen waarnemingen extra gecontroleerd worden, waarbij men in het oog moet houden dat bestaande opmetingen kunnen afwijken van de werkelijkheid doordat ten eerste een getekende situatie niet of anders is uitgevoerd, ten tweede er inmiddels wijzigingen zijn aangebracht en ten derde de tekeningen ver-

vaardigd zijn voor een doel waarbij geen grote nauwkeurigheid was vereist.

Een gelukkige omstandigheid was dat van dit complex een bouwgeschiedenis gepubliceerd was in A.W. Reinink e.a., *Bouwen voor Utrechts universiteit*, zij het dat de gedetailleerdheid waarmee funktiewijzigingen zijn beschreven de reikwijdte van een verkenning overstijgt. Het bastion was al in 1956 beschreven in deel II van de *Geïllustreerde Beschrijving van de provincie Utrecht* door E.J. Haslinghuis.

Om de waardebeoordeling in concrete zin uit te werken, met het oog op een eventueel bouwplan, is een lijst 'aandachtspunten' toegevoegd.

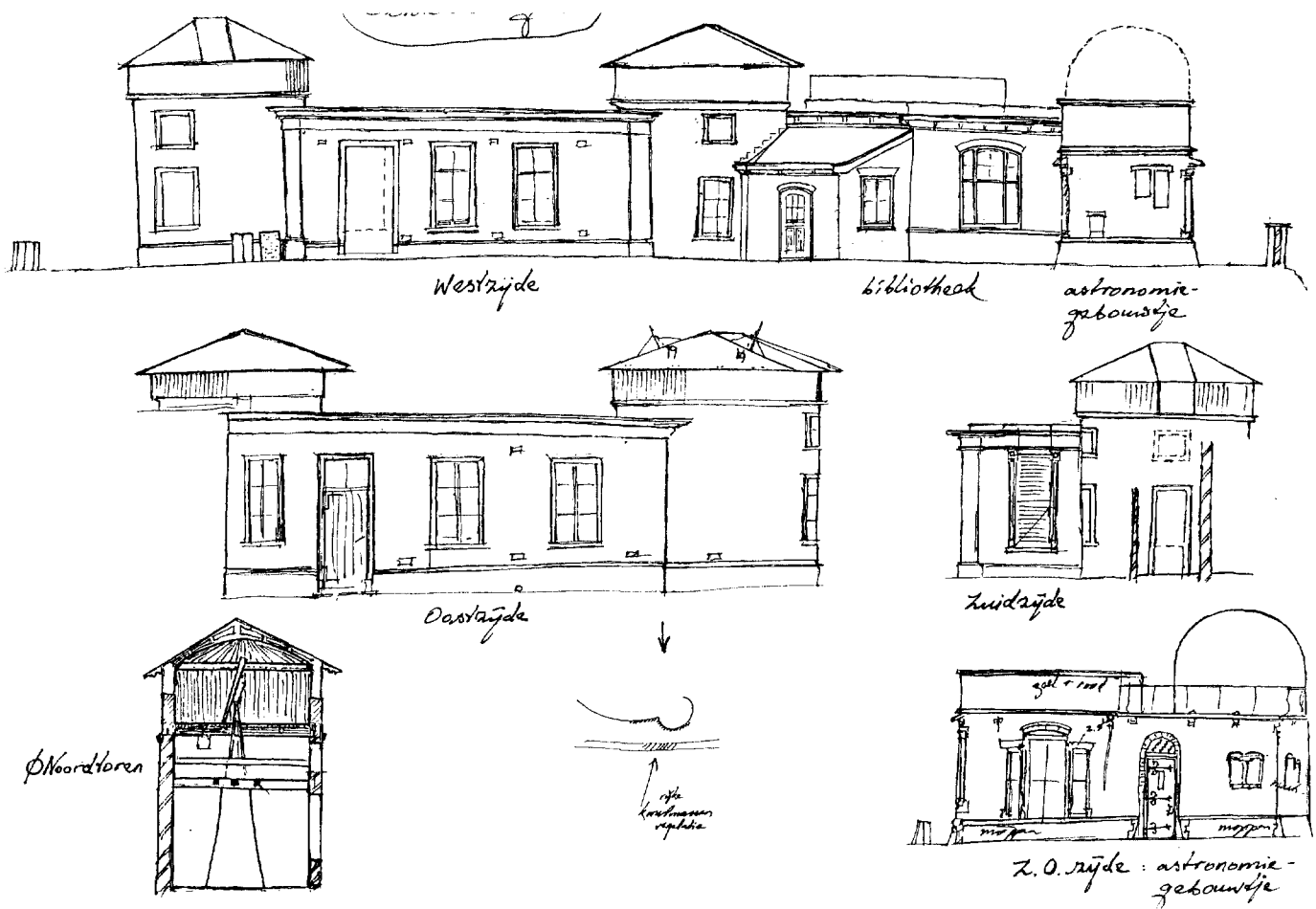
Gelukkig is de functie sindsdien gecontinueerd in de vorm van een Volkssterrenwacht, waarvan met name de gemeente Utrecht hoopt dat dit in het zogenaamde museumkwartier (met een binnenkort vlakbij te vestigen vernieuwd Universiteitsmuseum) een bestendige plaats zal innemen.

Beschrijving

Door de locatie op het bolwerk Zonnenburg (1552) en zijn sinds 1853 constant gebleven functie voor wetenschap en onderwijs is het sterrenwacht-complex een uniek geheel dat alleen zijn bijzondere waarden behoudt indien er een relatie blijft met de functie als observatorium.

Tot de bijzondere waarden behoren de gebouwen met hun inrichting, waarbij speciaal vermeld moeten worden: het observatiegebouw (1853), het astronomiegebouw (1880), de bibliotheek en de collegezaal (beide 1908).

Een geheel eigen waarde moet daarnaast toegekend worden aan het bolwerk dat met zijn muren, gangen, plein en kazematten als het meest complete verdedigingswerk van de stadsommuring bewaard gebleven is. Het feit dat het bolwerk al in 1639 als Hortus Botanicus in gebruik was, onderstreept de historische betekenis voor de Utrechtse Universiteit van deze plaats. De beplanting van het bolwerk en de omgeving in samenhang met het reliëf en de daarbij horende exposities (diverse microklimaten) maken Zonnenburg voor flora (oude bomen, boskruiden, korstmossen) en fauna (bosvogels, vleurmuizen) tot het belangrijkste deel van het singelpark. Hoewel het sterrenwachtcomplex feitelijk uit vijf gebouwen bestaat, zullen hieronder uitsluitend de beschrijvingen volgen van het 19de-eeuwse observatiegebouw en het eronder liggende 16de-eeuwse bolwerk.

Afb. 1. Observatiegebouw Sterrewacht Zonnenburg, schets gemaakt tijdens de opname (tek. B.J.M. Klück).

Het observatiegebouw van 1853

Het exact volgens de noord-zuid as geplaatste gebouw, bestaat uit een éénlaags gedeelte tussen twee ronde torentjes van twee bouwlagen (afb. 1). Aan de oostzijde bevindt zich een gebogen symmetrische voorgevel van vijf traveeën. De meest linker travee is door aanbouw van de bibliotheek tegenwoordig aan het zicht onttrokken. De achtergevel (westgevel) is recht, drie traveeën breed en bezit pilasters op de hoeken. Het gebouw is uitgevoerd in schoon metselwerk, opgebouwd uit Vechtsteen in kruisverband. De afgeschuinde bovenrand van de plint bestaat uit geschuurde baksteen van dikker formaat. De geprofileerde vensterkozijnen hebben hardstenen onderdorpels en bevatten 6-ruits draairamen. De noord- en zuidgevels van het éénlaags gedeelte hebben luikopeningen met als pilasters uitgevoerde kozijnstijlen en gepotdekselde luiken. De kroonlijst kan boven deze luiken weggeklapt worden, evenals dit tot voor kort mogelijk was bij een strook tussen beide zijgevels in het platte dak. Hierdoor kon met de in de zogenaamde 'meridiaanzaal' opgestel-

de kijker in een noord-zuidlijn van horizon tot horizon de hemel af worden gezocht. Ook haaks op deze richting was een luik in het dak. Beide stroken dienen thans ten dele als daklicht.

Uitwendig is de schuine opbouw waarin een trap uitkwam verdwenen, evenals het ijzeren sierhek waarmee het voor observaties gebruikte dak afgeschermd was. Resten van het hek bevinden zich nog in de kelder achter de onderste zuidwestelijke kazemat. De genoemde torens zijn als elkaars spiegelbeeld uitgevoerd (afb. 2), hoewel enige detailverschillen waarneembaar zijn. Waar de zuiddoren aan de westzijde een venster heeft dat qua vormgeving gelijk is aan de hierboven beschreven vensters, bezit de noordtoren alleen een geprofileerd kozijn met hardstenen onderdorpel en met bakstenen vulling. Boven beide kozijnen is een vierkante omlijsting met een bakstenen vulling. Op de begane grond van de noordtoren is één venster aanwezig. Het op dezelfde plaats aanwezige venster van de zuiddoren is in 1908 tot deur omgebouwd.

Aan de bovenzijde van het gebouw bevindt zich, boven een ojeflijst, het door middel van ijzeren wielen op een

Afb. 2. Observatiegebouw Sterrenwacht Zonnenburg Utrecht uit 1853, zuidelijke observatietoren met links de zuidelijke vensteropening van het meridiaan-gebouw (foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht).

rail draaibare gedeelte van de kap, geheel in hout uitgevoerd, betimmerd met verticale geprofileerde latten en aan weerszijden met een luikopening. Tussen deze openingen kan de flauw hellende, spits toelopende kap geopend worden (afb. 3). De ribben van de kap steken met geprofileerde einden buiten het opgaande werk uit. Vorm en functie zijn bij dit gebouw even nauw verweven als bijvoorbeeld bij een molen.

Inwendig is het observatiegebouw nog grotendeels in de oorspronkelijke staat. Alleen zijn recent de trap en de pijlers van de meridiaankijker verwijderd. De hardstenen pijlers (met opschrift) liggen nu tegen de noordgevel. Met schotwerk is in de nu als werkplaats gebruikte 'meridiaanzaal' een kamertje afgescheiden. Voor het werken met instrumenten was een stofvrije omgeving vereist en hiertoe werd de balklaag aan de onderzijde met delen betimmerd, waarbij de kieren gedicht zijn met geprofileerde latjes. Dit is eveneens het geval met de ter weerszijden van de hal gelegen kamers. De wat vreemde vorm van deze vertrekken wordt gecompenseerd doordat de toreningen in de minst bruikbare hoeken geplaatst zijn. De paneeldeuren van de torens hebben een gebogen vorm. Ook naar de 'meridiaanzaal' hebben de torens een doorgang. Van alle oorspronkelijke doorgangen is alleen de paneel deur naar de noordkamer vervangen door een moderne deur, terwijl de in 1908 tot doorgangen vermaakte vensters in zuidkamer en toren van paneeldeuren zijn voorzien. Alle vensters hebben nog de oorspronkelijke sluiting en zijn afgewerkt met binnenluiken in luikkasten. De voordeur stamt uit 1880.

In de torens staat een kegelvormige pijler als trillingsvrij statief voor de kijkers. In de balklaag is daarvoor een uitsparing gemaakt. De balklaag bestaat uit twee parallel lopende zware balken (in oost-west richting), waarin lichtere balken

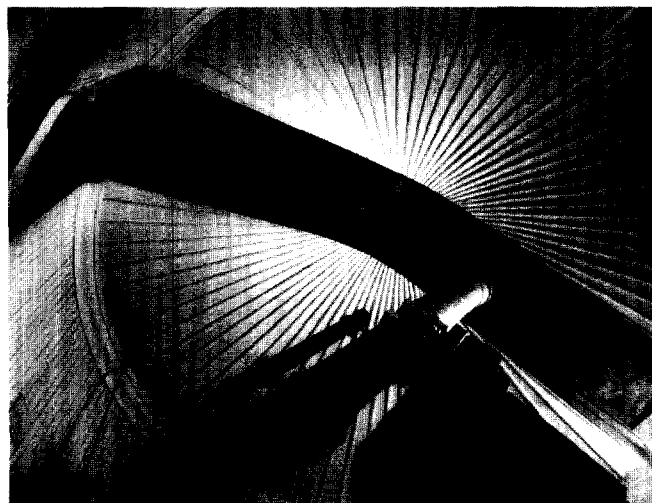
zijn opgelegd. Voor de langs de muur lopende trap is een segmentvormige raveelbalk gemaakt. Alle balken zijn in het zicht en geprofileerd. Onder de trap is een kast met een deur met oud glas in gietijzeren roeden.

Merkwaardig is dat in beide torens boven de verdiepingsvloer kort na de bouw een nieuwe balklaag is aangebracht. Omdat de kijkers van in beide torens van verschillend formaat waren, had dit tot gevolg dat de trap in de noordtoren met vier, en die in de zuidtoren met twee treden moest worden verhoogd. De ruimte tussen beide vloeren werd in de noordtoren benut voor kastruimte, toegankelijk gemaakt met deurtjes van kraalschoten langs het trapgat. Overigens hoort een in de tuin geplaatst achthoekig blok hardsteen misschien nog bij de oorspronkelijke opstelling op de pijler.

Een tandwiel – vroeger met een slinger in beweging gebracht, nu met een motor – laat via een tandring de kap draaien. Het opgaande werk is ook aan de binnenzijde betimmerd met kraaldeeltjes, bovenaan met een ojiefprofiellijst. De ribben van het dak zijn straalsgewijs met delen en profiellatten betimmerd. De zijvlakken van de luikopeningen zijn met paneelbetimmering afgewerkt.

Tot het oorspronkelijke instrumentarium hoort een fraaie 19de-eeuwse klok boven in de noordtoren. Beneden in beide torens, in een uitsparing in de pijlers, staan eveneens fraaie 19de-eeuwse uurwerken opgesteld, alle op het zuidwesten georiënteerd.

Tot de oude inventaris hoort ook een aantal oude kasten, zoals een zeer fraaie boekenkast met getordeerde kolomnetten, speciaal gemaakt voor de zuidtoren, en een gesloten kast in de zuidkamer, waarvan de achterwand aan de muurkromming is aangepast. De vloeren in de torens en de beide kamers zijn van gelakte dennen delen. In de 'meridiaanzaal' is een dergelijke vloer, in verband met de huidige werkplaats-functie, tegenwoordig bedekt.

Afb. 3. Inwendige van een observatietoren Sterrenwacht Zonnenburg Utrecht (foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht).

Afb. 4. De gewelfde hal van het bastion met de dichtgemetselde toegang. Vanuit deze ruimte gaan drie hellende gangen naar de verschillende kanonkamers (foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht).

Het bastion

De oorspronkelijke toegang van het bastion uit 1552 is met kleine steen dichtgemetseld en aan de buitenzijde met aarde bedekt. Een kort stukje gang komt uit in een zeshoekige ruimte die wordt gedekt door een stergewelf met zandstenen ribben op zandstenen vaasvormige kraagstenen (afb. 4). In drie van de gewelfvelden zijn spuwers – waarvan twee van zandsteen – opgenomen.

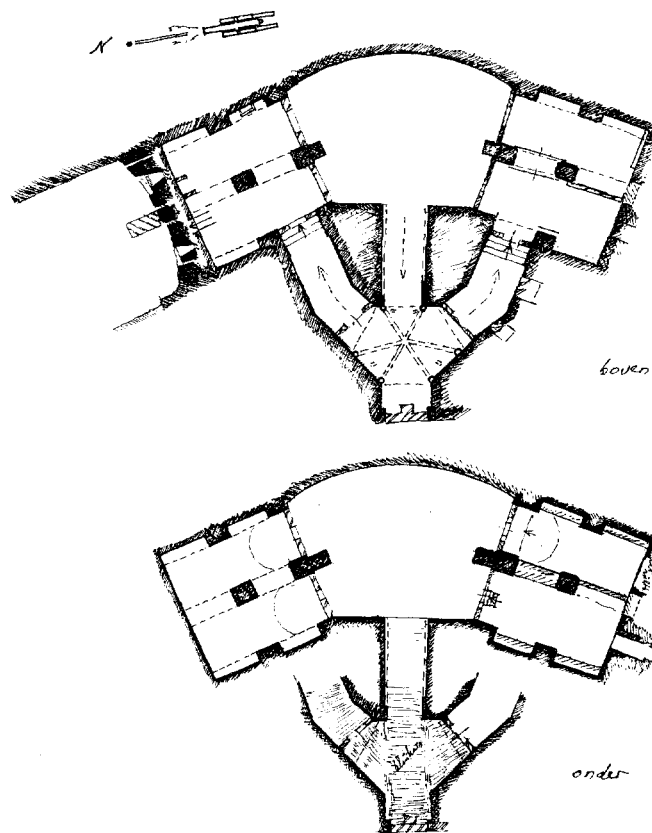
Vanuit deze ruimte loopt een dalende gang tussen twee klimmende gangen. Via de gangen bereikt men respectievelijk de onderste en bovenste kazematten (afb. 5). Alle gangen hebben tongewelven. De kazematten bezitten troggewelven, die oorspronkelijk open waren naar de binnenplaats. De binnenplaats heeft in verband met de grondruk een holle schildmuur tegenover de, onder een segmentboog uitmondende, dalende gang. Aan beide zijden worden de kazematten gescheiden door zware steunberen met enorme muurankers. Blijkens een oude opmeting van het meteorologiegebouw hadden de steunberen een tegenhanger aan de buitenzijde. Het metselwerk rond de binnenplaats heeft al een keer een restauratiebeurt gehad.

De kazematten zelf zijn in de 18de (zuidzijde) en 19de

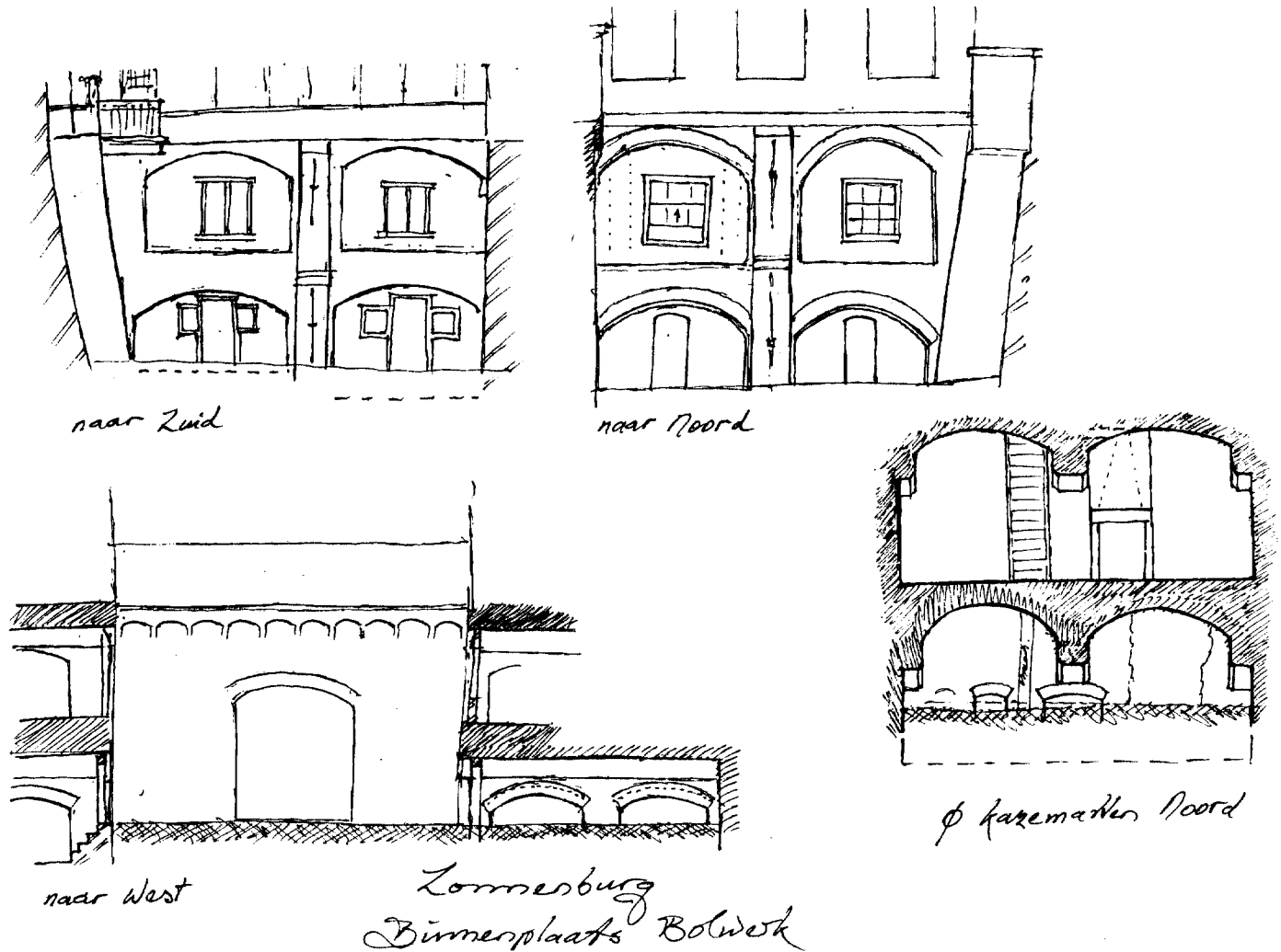
eeuw dichtgemetseld. De bovenste kazematten aan de zuidzijde hebben vensters met bolkozijnen die naar bestaand model hersteld of vernieuwd zijn, terwijl die aan de noordzijde 9-ruits schuifvensters bezitten (afb. 6). De onderste kazematten hebben aan de zuidzijde ingangen met zijlichten en aan de noordzijde ingangen zonder kozijn of deur.

Het metselwerk bij de ingang, in de zeshoekige ruimte en ook deels in de dalende gang, is in de 18de of vroege 19de eeuw hersteld met kleine steen. In dezelfde tijd werden tevens de stijgende gangen voorzien van een dwarsmuurtje met doorgang. Voordien waren de wanden van de dalende gang afgekapt, waarschijnlijk om er met wagens doorheen te kunnen rijden. Dit maakte een rommelige steun van het gewelf (met stroomlagen) noodzakelijk. Uit die tijd stamt ook de klinkerbestrating.

De kazematten zijn min of meer vierkant en hebben een dubbel troggewelf op gordel- en muurbogen. In drie kazematten zijn dichtgemetselde schiet- en/of kijkopeningen zichtbaar. De onderste kazemat aan de noordzijde heeft een sterk verhoogde vloer (afb. 7). In de achterwand ervan is rechts een inhakking dichtgemetseld met machinale steen. Misschien was op deze plaats ooit eenzelfde stookplaats met een 18de-eeuws schouwrtje aanwezig als in de erboven gelegen kaze-

Afb. 5. Plattegrond van de kazematten in bastion Zonnenburg Utrecht uit 1552 (schets van B.J.M. Klück gemaakt tijdens opname).

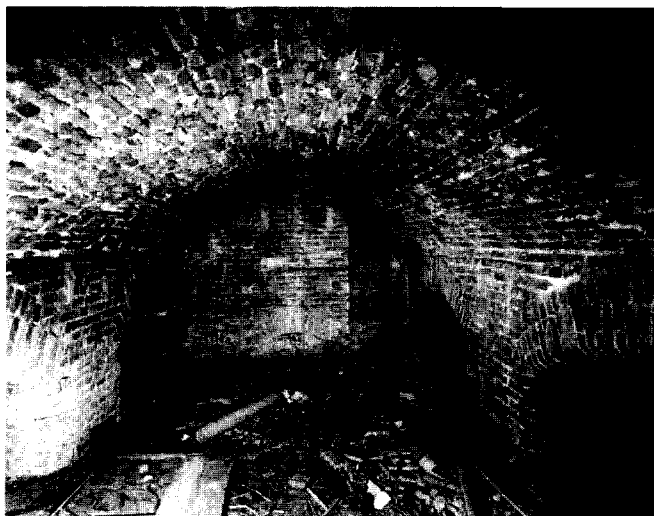
Afb. 6. Doorsneden van de kazematten van bastion Zonnenburg Utrecht (schets B.J.M. Klück tijdens opname).

mat. De vroegere keukenfunctie van laatstgenoemde ruimte blijkt overigens ook uit de aanwezigheid van een hardstenen pompbak.

In de onderste zuidelijke kazemat zijn de wandnissen en openingen onder de gordelboog met machinale steen dichtgemetseld. De vloer van het rechterdeel benadert nog het meest het oorspronkelijke peil (4 treden onder het binnenplaatsniveau). De achterwand is ter plaatse van het schietgat al in 1908 – bij de bouw van het meteorologiegebouw – doorbroken als verbinding naar de kelders onder dit gebouw. Twee pijlers in dit keldergedeelte, bedoeld om hoger geplaatste wanden op te vangen, zijn verzakt en daarbij horizontaal losgescheurd. De bovenste kazemat aan de zuidzijde is met plaatmateriaal en een halfsteens wandje opgedeeld. In verband met de daar opgestelde apparatuur zijn de wanden glad gepleisterd. De gang naar deze kazemat heeft twee, met machinale steen dichtgemetselde, nissen waarvan één met een

segmentboog gedekt is. Mogelijk heeft de grootste nis gefunctioneerd als latrine. Aan de zuidzijde is de vroegere buitenkant nu achter pleisterwerk verborgen. Wel ziet men hier buiten de kelders nog verbrokkeld werk van de oude stadsmuur.

Aan de andere zijde is het buitenaanzicht, zij het aangetast, nog intact onder de bogen waarop het ingangsgebouw rust. Duidelijk herkenbaar zijn de twee schietgaten van de bovenste kazemat. De onderste kazemat ligt geheel begraven. Links en rechts zijn de schietgaten verschillend. Zo komt in de opening van het rechter schietgat ook een kijksleuf uit, terwijl deze links een eigen opening heeft. Dit hangt samen met het verschil in het schootsveld. De schietgaten hebben een steens dikke segmentboog en een rollaag aan de onderzijde. Op de plaats van de 19de eeuwse middenpijler was oorspronkelijk een steunbeer. Ter weerszijden daarvan kwam een kijk- of musketgat uit, dat aan de binnenzijde gevat was onder een

Afb. 7. Een van de kanonkamers in bastion Zonnenburg Utrecht is ten dele dicht gestort. In de kopwand zijn de bogen, een kijkgat en een schietgat zichtbaar (foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht).

gemeenschappelijke segmentboog. Ook boven in het muurwerk zitten rechthoekige gaten, waarschijnlijk bedoeld voor de rookafvoer van het geschut en als zodanig waarschijnlijk nog gebruikt voor het al genoemde schouwttje.

Getuige de rondslingerende grote bakstenen is dit bastiongedeelte nog steeds onderhevig aan langzame sloop. De muur van het bolwerk bevatte oorspronkelijk op de kop een grote gevelsteen met een zon en daaronder een tweede steen met opschrift.

De huidige muur is herhaaldelijk opgelapt en bezit daardoor wat chaotisch metselwerk. De oorzaak voor deze herstelwerkzaamheden is gelegen in het nog voortdurend werkzaam zijn van de grondmassa. Op sommige plaatsen buikt de

muur sterk uit en de pijlers van het hekwerk, ooit optimistisch voorzien van dekplaten voor instrumentopstelling, hellen nu naar buiten. Aan de oorspronkelijke functie herinnert nog een stenen kogel op het bolwerk naast de gebogen muur langs de binnenplaats.

Aandachtspunten en aanbevelingen

A: observatiegebouw

- Handhaven interieur, herstel van venster in de westgevel.
- Herstel van hekwerk op dak, terugplaatsen van hardstenen voet van meridiaankijker.
- Verwijderen van schotwerk in meridiaanzaal, terugplaatsen van trap naar observatiedak en nieuwe paneeldeur voor noordkamer.

B: bolwerk

- Herstel van de toegang: daardoor is het bastion eventueel los te koppelen van de sterrenwacht.
- Herstel van de wanden van de dalende gang.
- Handhaven van gevelinvullingen aan binnenplaats.
- Onderste kazemat aan noordzijde uitgraven tot oude peil (gepaard aan onderzoek).
- Onderste kazemat aan zuidzijde: wegbreken van dichtmet-selingen onder bogen, verbinding naar achterkelders eventueel dichtmetselen (deze kelders dan naar boven verbinden).
- Bovenste kazemat aan noordzijde: schouw en pompbak handhaven, trap eventueel verwijderen en muur herstellen, met openen van kijk- en schietgaten.
- Bovenste kazemat: boogopeningen herstellen.
- Buitenmuur herstellen met schietgaten, kijk- en rookgaten.
- Versterken van bolmuurwerk: mogelijkheid onderzoeken van horizontale ondergrondse koppeling van buitenmuren naar binnenplaatsmuur (onzichtbaar) of met daarachter in te graven betonnen pijler.

Een bouwhistorische opname van Visserstraat 12, Breda

J. Kamphuis

Inleiding

Tijdens een bouwhistorische opname wordt een gebouw in tekeningen, schetsen en foto's gedocumenteerd. Door middel van licht destructief onderzoek wordt er soms letterlijk achter het behang gekeken. Dit leidt tot een reconstructie van de bouwgeschiedenis van het object, met gebruikmaking van direct beschikbare afbeeldingen, tekeningen, literatuur en eventueel archiefmateriaal. Het door de bouwhistoricus te leveren produkt is een rapport met daarin een beschrijving van het pand en een reconstructie van de bouwgeschiedenis. Uiteraard is het rapport voorzien van verhelderende tekeningen, schetsen en foto's. Tevens bevat het rapport een advies over de planvorming of een toetsing van het bouwplan. Het rapport kan dienen als basis voor een kleine publicatie.

Als voorbeeld van een bouwhistorische opname kan het pand Visserstraat 12 te Breda gelden. Bij dit object komt de stapsgewijze aanpak van het bouwhistorisch onderzoek naar voren: tijdens een inventarisatie van de gehele straat, waarbij een kortstondig bezoek aan het hier besproken pand gebracht is, bleek het gebouw een buitengewoon interessante 15de-eeuwse kern te hebben. Nadat dit signaal was afgegeven volgde een uitvoerige bouwhistorische opname, die meerdere werkdagen in beslag nam. De opname resulteerde in een rapport en een advies. Deze aanpak heeft geleid tot het behoud van veel bouwhistorische waarden.

Het begon, zoals hiervoor geschreven, met een inventarisatie. Door het gemeentebestuur van Breda zijn in het voorjaar van 1993 maatregelen genomen om horecagelegenheden te concentreren in de Visserstraat. De enigszins vervallen straat zou middels gerichte subsidies weer enige allure moeten krijgen. Dit project heeft dan ook de naam 'Een Visserstraat met Flair' gekregen.

In het kader van dit project is door Kamphuis, Bureau voor Bouwhistorie in september 1993 in opdracht van de gemeente Breda een inventarisatie verricht naar de monumentale waarden van alle panden van de Visserstraat. Doel van deze inventarisatie was het vastleggen van de monumentale waarden, opdat bij mogelijke functieveranderingen de voor de monumentale beleving van de gebouwen waardevolle bouwlementen en wetenschappelijke gegevens over de bouwgeschiedenis bij de herinrichting niet nodeloos verloren hoefde

te gaan omdat ze niet bekend zouden zijn. Het rapport 'Bouwhistorische waardebeoordeling Visserstraat te Breda' verscheen in september 1993 als deel 14 in de serie *Archeologie en Bouwhistorie, interne rapporten van de Gemeente Breda*. Ter illustratie wordt deze inventarisatie hier samengevat in een kaartje, waarop duidelijk is aangegeven, waar men behoedzaam met monumentale waarden moet omgaan (afb. 1).

Het bezochte pand Visserstraat 12 stond niet als rijks- of gemeentelijk monument geregistreerd (afb. 2). Niettemin bleek bij de inventarisatie, dat er sprake is van een belangrijke laat 15de-eeuwse draagstructuur van twee gestapelde houten portalen en een kelder met natuurstenen kolommen. Voor de gemeente Breda waren deze ontdekkingen aanleiding een bouwhistorische opname (qua diepgang grenzend aan een beperkt bouwhistorisch onderzoek) te laten verrichten, aangevuld met dendrochronologische datering. Het rapport van deze opname verscheen in januari 1995 als deel 20 in de serie *Archeologie en Bouwhistorie, interne rapporten van de Gemeente Breda*.

Beschrijving kelders

Het pand bevat boven een souterrain twee bouwlagen met zolder. Alleen het zuidelijke gedeelte, met een lengte van circa 7 meter, van het thans 12 meter brede perceel was oorspronkelijk bebouwd. Dit zuidelijke gedeelte is blijkens onder andere de hoekverdraaiingen in de plattegrond opgebouwd uit drie segmenten. Vooral in de kelderplattegrond en de begane grondplattegrond komt dit goed tot uiting. De meest oostelijke kelder heeft twee gekoppelde tongewelven, die achteraf zijn toegevoegd. De muren waren oorspronkelijk in het lood gemetseld. In de zuidelijke muur bevindt zich een kaarsnis. Toen men de gewelven heeft aangebracht, heeft men de kaarsnis niet dichtgemetseld: kennelijk wilde men de nis blijven gebruiken. Het gewelf begint pas 51 cm oostelijk van de nis.

Tussen de beide gewelven worden drie gordelbogen gedragen door twee natuurstenen (Gorbertange?) kolommen, die qua detaillering 15de-eeuws zijn. Van de beide gewelven zijn tegenwoordig alleen de aanzetten bewaard gebleven. Dit is het gevolg van het feit dat het vloerniveau van de begane grond in het verleden circa 75 cm is verlaagd, waarbij in de kelder troggewelfjes op ijzeren balken zijn aangebracht. Ver-

- monumentaal pand
- vermoedelijk monumentaal pand (interieur niet bezocht)
- niet of nauwelijks monumentaal pand of perceel

Afb. 1. Kadastrale kaart van de Visserstraat te Breda. Op dit kaartje is aangegeven welke panden monumentale waarden achter de voorgevel bevatten (de voorgevels zelf kunnen wel degelijk beeldbepalend of -ondersteunend zijn) (kadastrale kaart, detail van sectie A, opgenomen mei 1983. Herkomst: gemeentearchief Breda).

moedelijk is dit in 1884 gebeurd. Blijkens een tekening in het archief van Bouw- en Woningtoezicht werd er toen een nieuwe voorgevel voor het gebouw geplaatst.

De kelder heeft twee lichtopeningen in de oostmuur. De lichtopeningen zijn verlengd toen aan de achterzijde een veranda werd toegevoegd. In de noordmuur bevinden zich twee bouwnaden, die op een oorspronkelijke toegang wijzen. Deze toegang zal dicht zijn gezet, toen de voorganger van het huidige trappenhuis werd geplaatst. Met dit trappenhuis werd

immers ook de noordoostelijke kamer aan het huis toegevoegd. Deze trap blokkeert de trap naar de oorspronkelijke ingang.

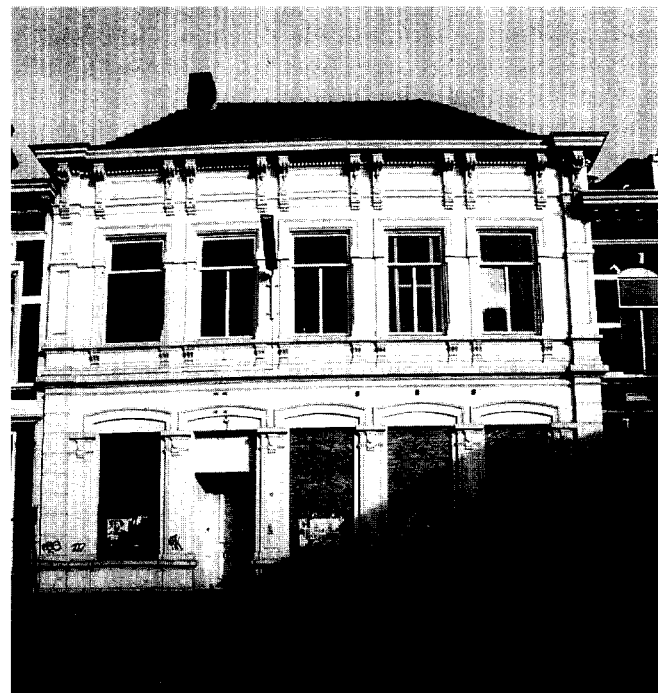
Het huidige vloerniveau van de kelder is niet oorspronkelijk, want de sokkel van een van de natuurstenen kolommen bevindt zich circa 35 cm onder de huidige vloer. De oorspronkelijke vloer zal nog lager liggen.

Ten westen van de beide gekoppelde gewelven ligt een kelder met daarnaast een doorgangsruimte. De huidige tussenmuur sluit aan beide zijden koud aan: oorspronkelijk was het dus één ruimte. Het gewelf van de zuidelijke ruimte (kruin noord-zuid) is pas later toegevoegd, want de raaplaag (onderlaag stuc) loopt achter het gewelf door. Het gewelf is vermoedelijk in 1884 verwijderd: ook hier resteren er alleen de aanzetten van. De gang heeft thans een zoldering van troggewelfjes op ijzeren balken. Hier zijn er geen aanwijzingen voor de voormalige aanwezigheid van een gewelf.

De beide kelderruimten aan de straat hebben eveneens een zoldering van troggewelfjes op ijzeren balken, vermoedelijk daterend uit 1884. Ook hier zijn er geen aanwijzingen voor gewelven. De fasering tussen de kelders onderling is nog niet vastgesteld.

Beschrijving begane grond

Aan het onregelmatig verloop van de zuidelijke muur is af te leiden dat de driedeling, die in het souterrain reeds geconstateerd werd, ook hier aanwezig is.

Afb. 2. Voorgevel van het pand Visserstraat 12; het pand heeft geruime tijd leeg gestaan en was toen dichtgetimmerd (foto auteur).

Het oorspronkelijke loopniveau is niet aan de muren af te lezen, maar zal gezien de verwijderde gewelven circa 75 cm hoger hebben gelegen.

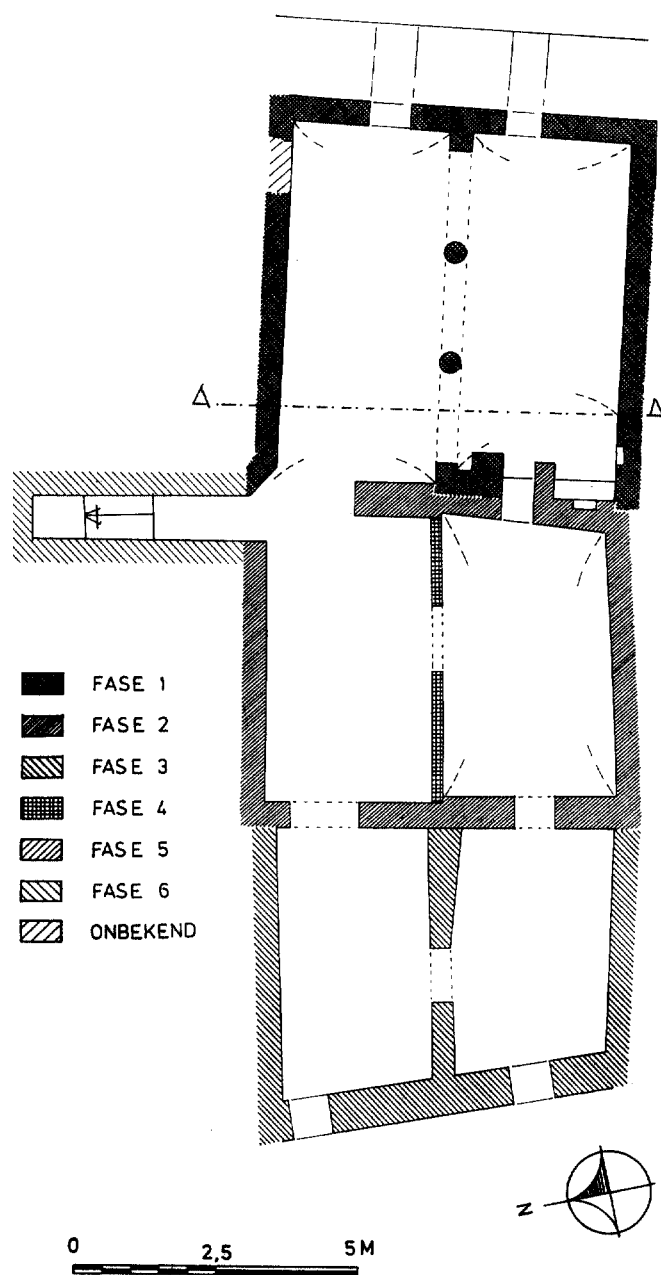
De balklaag bestond uit moer- en kinderbinten op muurstijlen. Deze muurstijlen zijn, inclusief de korbelen, verwijderd. Wel resteren de sleutelstukken met een peerkraalornament. De sleutelstukken van de meest oostelijke kamer zijn rijker afgewerkt dan de sleutelstukken van de middelste kamer: zij hebben rozetten op de vellingkanten en een tandlijst. De moerbint van de meest westelijke kamer heeft sleutelstukken verloren. De kinderbinten zijn op de moerbinten gelegd en ertussen zijn kopschotjes geplaatst. De kopschotjes van de oostelijke en middelste kamer zijn gemaakt van spreidseel (gekloofd, dun eikehout). De meest westelijke kamer heeft kopschotjes van bijgestoken plakjes. Ook op de kinderbintjes ligt spreidseel, en wel om stofdoerslag te voorkomen. Dit spreidseel is onlangs verwijderd. De kinderbinten zijn $9\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2}/11$ cm met een hart-op-hart maat van $28\frac{1}{2}$ cm. De moerbinten zijn 34 cm hoog en 28 cm breed. In de zuidgevel zijn in het oostelijke (oudste) deel twee dichtgemetselde zandstenen bolkozijnen aangetroffen. De kozijnen zijn verschillend gedetailleerd en zijn achteraf in het reeds bestaande muurwerk aangebracht. Zij zijn kennelijk aangebracht toen de vloer verhoogd werd, want zij sluiten precies aan tegen de onderkant van de kinderbinten. Waar oorspronkelijk twee tussenmuren stonden, zijn twee zware grenen balken geplaatst.

Beschrijving eerste verdieping

Er is nog geen goed inzicht in de oorspronkelijke indeling van de eerste verdieping. Het lijkt erop dat de indeling van de begane grond gevolgd werd. In de zuidoost kamer bevindt zich in de zuidelijke muur een muurnis, die als kaarsnis kan worden aangemerkt. Indien deze nis daadwerkelijk een kaarsnis is geweest, dan is het huidige vloerniveau niet het oorspronkelijke. De nis bevindt zich op circa 40 cm boven de huidige vloer. Omdat een kaarsnis gemiddeld 1,30 meter boven een loopvlak wordt aangebracht, zou het vloerniveau van de eerste verdieping dus 90 cm lager gezocht moeten worden.

De balklaag van de zolderverdieping is net als die van de eerste verdieping opgebouwd uit moer- en kinderbinten. De moerbinten hebben oorspronkelijk op muurstijlen gerust. De sparingen voor die verdwenen muurstijlen zijn in de zuidelijke muur 30×7 cm. Op de moerbalk tekent zich op 1,20 meter uit de zuidmuur de plaats van het sleutelstuk af. Tevens is het pengat voor het korbeel zichtbaar. Aan de noordwand is tussen 1,10 meter en 1,20 meter uit de huidige muur het bouwspoor van een (gang)wand zichtbaar. Van de oostelijke kamer is de oorspronkelijke noordelijke muur verdwenen. Pal naast deze verdwenen muur is (vermoedelijk in 1884) een nieuwe muur geplaatst. Daarbij zijn de beide moerbalken echter niet ingekort. Zij steken aan de noordzijde circa 20 cm uit, omdat daar de krommers van de kapconstructie op staan.

De westelijke muur van de zuidoost kamer is een latere

Afb. 3. Schematische kelderplattegrond van Visserstraat 12. De eerste fase van het complex bestaat uit een bijna vierkant gebouw, dat in de kelder twee gekoppelde tongewelven bevatte. De gordelbogen tussen de beide tongewelven werd gedragen door ronde natuurstenen zuiltjes (tekening Bureau Kamphuis: H. Götz).

toevoeging. Deze muur gaat in verband de hoek om naar de tussenkamer. Hierachter bevindt zich de oude muur, waar (vermoedelijk) een muurstijlsleuf is uitgespaard. De westwand van de tussenkamer is een kastenwand. Strijkend langs deze kastenwand bevindt zich een moerbint met sleutelstuk.

Afb. 4. Het herstelde moer- en kinderbintenplafond. Helaas is op een onbewaakte moment het 'spreidseel' vastgeschroefd op de kinderbinten, voordat de kopschotjes tussen de moerbinten waren geplaatst. De aftimmerplank langs de moerbint is daar de stille getuigenis van (foto auteur).

De zuidelijke muur is oorspronkelijk en bevat stenen met een formaat van $18\frac{1}{2}$ -20 x $8\frac{1}{2}$ -9 x $4\frac{1}{2}$ -5 cm, 10 lagen = 63 centimeter hoog.

In de oostelijke tussenkamer bevindt zich een 18de-eeuws venster. Het vaste bovenlicht heeft een roedenindelig van 5x2 ruiten; het schuivende onderraam heeft 5x5 ruiten. Dit raam zal dichtgezet zijn, toen in 1897 het naastgelegen bouwblok Visserstraat 6-10 werd gebouwd.

Beschrijving zolder

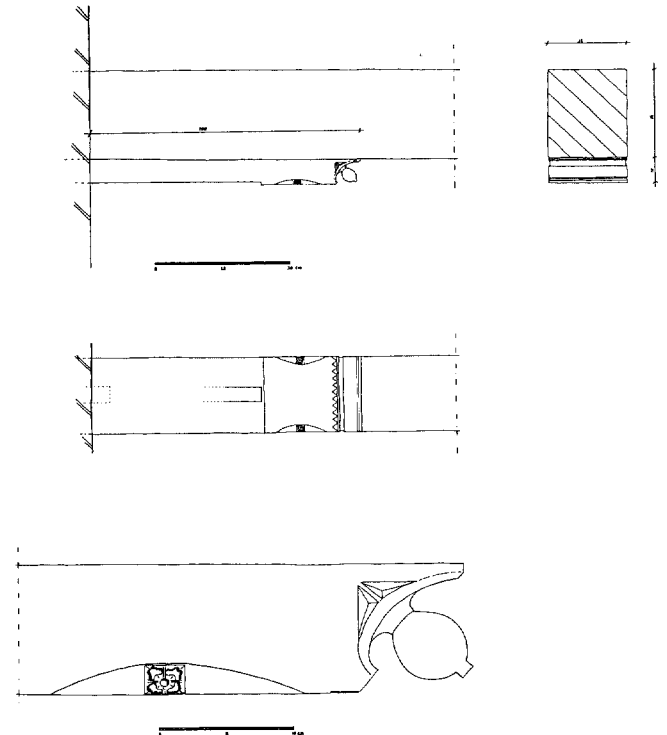
De zuidelijke zolder bevat 7 traveeën. De spanten hebben extreem kromme spantbenen. Op de spanten zijn geen telmerken aangetroffen, wel een aantal 'timmermansmerken'. De dekbalken zijn bij een latere wijziging van de kap iets ingekort. Bij deze wijziging is het bovenste juk verwijderd en vervangen door twee spruiten met een haanhout. Deze wijziging kan in de 18de eeuw hebben plaatsgevonden. De hellingshoek van het oorspronkelijke dak (circa 60°) is toen gereduceerd tot 47° voor het noordelijke dakschild en 42° voor het zuidelijke dakschild. Van de spanten is alleen het onderste juk van de twee oostelijke spanten nog geheel intact. De dekbalk van het tweede spant is echter aan de zuidzijde ingekort. Het derde spant, weer gerekend vanaf de oostzijde, ontbreekt. Hier heeft een muur (topgevel) de kapconstructie gedragen.

Het vierde spant heeft aan de noordzijde een nieuw spantbeen met een bredere oplegging gekregen. Deze extra voorziening was kennelijk nodig, omdat het spantbeen precies op een vensterkozijn staat. Aan de zuidzijde is de dekbalk ingekort. Het vijfde spant is geheel nieuw; vermoedelijk vervangt het een muur. De dekbalk van het zesde spant is aan de noordzijde ingekort. Tegen dit spant is een half spant geplaatst ten behoeve van het dakschild aan de straatzijde. Blij-

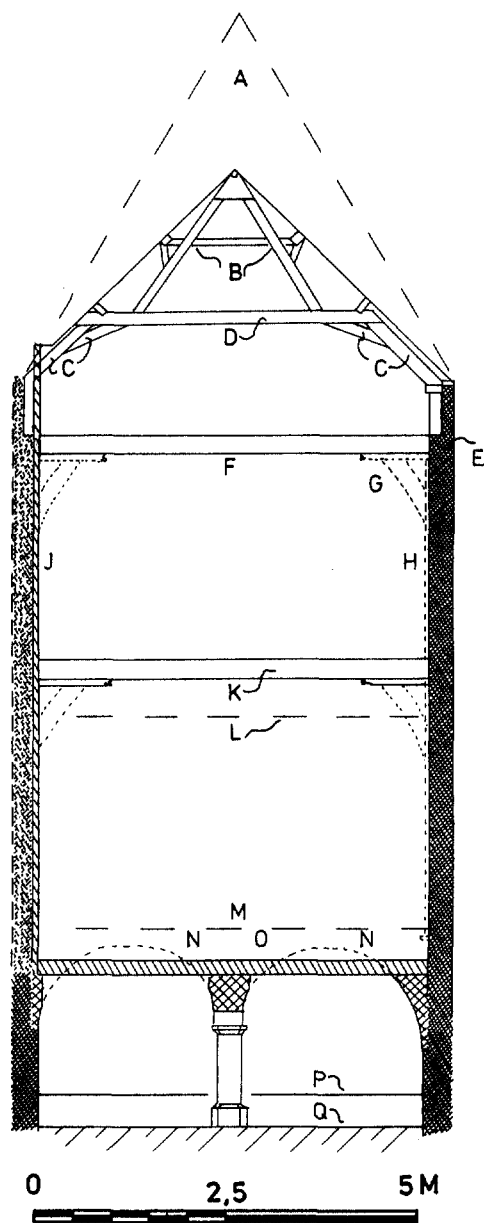
kens het doorlopen van de vlieringbalk was er oorspronkelijk een topgevel aan de straatzijde. Boven de noordwest kamer staat een spant zonder krommers, hetgeen betekent dat het waarschijnlijk jonger is dan de spanten boven het zuidelijke gedeelte. Ook tegen dit laatste spant is een half spant geplaatst, ditmaal ten behoeve van het noordelijke dakschild. De kap boven de noordoost kamer, bestaande uit twee spantjes, is van 1884. De balklaag is grotendeels oorspronkelijk. De kinderbintjes zijn echter hergebruikt. Deze kinderbintjes waren van kopschotjes voorzien. De balklaag van de tussenkamer is plaatselijk verstijfd met extra kinderbinten, welke geschilderde ornamenten bezitten.

Bouwgeschiedenis

Uit archiefgegevens blijkt dat het huis al in het begin van de 15de eeuw werd bewoond. Dit zou betrekking kunnen hebben op het zuidoostelijke bouwvolume; het baksteenformaat van de zuidgevel is 20-21 x 10-10½ x 5 cm, 10 lagen = 65 cm. In de kelder komt (eveneens aan de zuidzijde) vrijwel hetzelfde formaat voor: 20 x 20½ x 10 x 4½ cm. Nadien is de huidige middelste kelder toegevoegd. Wellicht werden in een derde fase de twee kelders aan de straatzijde aangelegd. Het is opvallend dat deze driedeling zowel op de kelderplaattegrond als op de begane grondplattegrond is af te lezen. Zo-

Afb. 5. Sleutelstuk met rozet in het meest oostelijke deel van het pand. De sleutelstukken in dit gedeelte zijn rijker gesneden dan in de rest van het huis: de vellingkanten hebben een rozet en aan de onderzijde hebben zij een zig-zaglijst (opmeting Bureau Kamphuis: H. Götz)

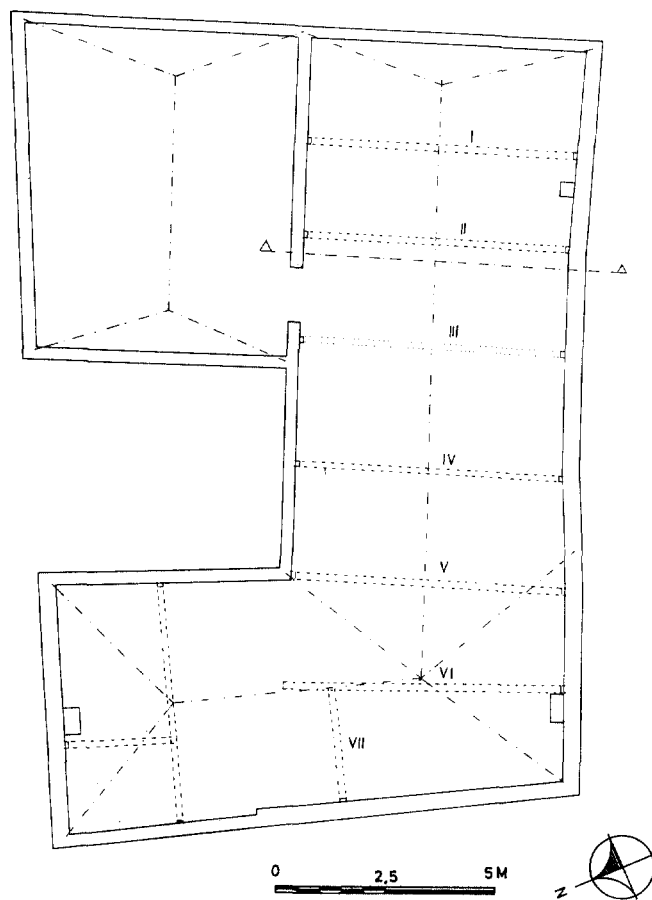

Afb. 6. Dwarsdoorsnede over het oostelijke deel van de zuidvleugel, gezien naar het oosten.
 A. de oorspronkelijke kapvorm; B. het in vermoedelijk de 18de eeuw aangebrachte bovenste gedeelte van de kap; C. de authentieke krommers met korbelen uit ca 1495; D. de eveneens authentieke dekbalk (is aangepast voor de helling van circa 45°); E. de vroeg 15de-eeuwse buitenmuur; F. de moerbalk uit circa 1495; G. het verwijderde sleutelstuk met korbeel. H. de verwijderde muurstijl; I. was tot 1884 de vroeg 15de-eeuwse zijmuur aanwezig; J. de vervanger uit 1884 van I; K. de moerbalk uit circa 1495 met sleutelstukken met rozetten; L. is het niveau van de eerste verdieping vóór de stadsbrand van 1490; M. is het looppniveau van de begane grond ná circa 1495, na het achteraf inbrengen van de gewelven N; N. de gewelven; O. de huidige vloer: beton op troggewelfjes uit 1884; P. het huidige loopvlak in de kelder; Q. het oorspronkelijke looppniveau (schematische opmeting Bureau Kamphuis: H. Götz).

wel in de kelder als op de begane grond blijken de zuidelijke muren namelijk niet in één rooilijn te liggen. Het is dus verleidelijk om te veronderstellen dat in de 14de tot 15de eeuw het pand vanaf het achterterrein in drie fasen tot de straat is vergroot. Pas later is het terrein ten noorden van dit bouwblok bebouwd.

In het oudste bouwblok blijkt het vloerniveau van de eerste verdieping te zijn gewijzigd. Op ongeveer 40 cm boven de huidige vloer bevindt zich een kaarsnis. Een laag geplaatste kaarsnis geeft aan dat de oorspronkelijke vloer circa 90 centimeter lager lag. Tot nu toe zijn de muren nog niet ontleisterd, dus de sparings voor de balkkoppelen zijn nog niet aangetroffen.

Dit leidt tot de volgende hypothese: na de stadsbrand van 1490 blijven de muren tenminste tot de eerste verdieping behouden. De nieuwe balklaag van de eerste verdieping wordt circa 90 cm hoger aangebracht dan vóór de brand. De verhoging van de vloer is kennelijk noodzakelijk, omdat de kelder

Afb. 7. Plattegrond van de zolderverdieping. Spanten I, II, IV & VI zijn van circa 1495. Spanten III en V ontbreken; oorspronkelijk werden op deze plaats de vlieringen gedragen door brandmuren. Spant VII is een half spant, dat werd aangebracht toen de topgevel aan de Visserstraat werd afgebroken (schematische opmeting Bureau Kamphuis: H. Götz).

Afb. 8. Opmeting bestaande toestand van de achtergevel in 1983. Het linker huis met het afgewolfdde schilddak is het 15de-eeuwse huis. Het rechtergedeelte is in de 19de eeuw ontstaan. Men was voornemens de zakgoot tussen de beide panden te elimineren door tussen de nokken een plat dak te maken (herkomst tekening: Archief van Bouw- en Woningtoezicht gemeente Breda).

van een gewelf wordt voorzien. Bij drie van de moerbalken van de eerste verdiepingvloer zijn sleutelstukken aangetroffen met een peervormige versiering, die heel goed eind 14de-eeuws/begin 15de-eeuws kan zijn. De balken zijn helaas niet dendrochronologisch te dateren: het aantal jaarringen is te beperkt. Opvallend is dat de twee meest oostelijke balken fraaiër gedetailleerd zijn dan de overige: zij hebben sleutelstukken met een rozet op de vellingkant en een tandlijst. Deze balklaag rustte op muurstijlen en korbelen die in de loop der tijd zijn verdwenen.

Ook de balklaag van de zoldervloer was samengesteld uit muurstijlen, korbelen en moerbinten. In feite is na de stadsbrand van 1490 een houtskelet gebouwd. De muren waren niet primair dragend uitgevoerd, maar waren meer een scheiding tussen binnen en buiten. Tevens gaven de schijven metselwerk tussen de muurstijlen enige stijfheid aan de constructie.

Bij een houtskeletbouw is het voldoende als de muren halfsteens zijn uitgevoerd. Omdat de bouwmuren van Visserstraat 12 steens tot anderhalf steens dik zijn, mag gesproken worden van een overgangstype of een pseudo-houtskeletbouw. Vooralsnog is Visserstraat 12 het enige huis in Breda dat aantoonbaar een houtskeletbouw heeft gehad.

In de zuidgevel zijn in het oostelijke (oudste) deel twee dichtgemetselde zandstenen bolkozijnen aangetroffen. De kozijnen zijn verschillend gedetailleerd en zijn achteraf in het

reeds bestaande muurwerk aangebracht. Kennelijk is dit gebeurd toen de vloer verhoogd werd, want zij sluiten precies aan tegen de onderkant van de kinderbinten.

Na deze herbouw is aan de noordzijde langs de straat een kamer bijgebouwd. De bouwnaad ervan is nog steeds waarneembaar.

Op de begane grond zal een steeg het achterterrein hebben ontsloten. Op dit achterterrein stond bebouwing, blijkens de kadastrale minuut uit 1826. In 1884 werd een plan voor een nieuwe voorgevel goedgekeurd. Vermoedelijk werd toen ook de huidige gang aangelegd. Daarbij werd de noordelijke muur van het oudste deel afgebroken. Iets zuidelijker dan deze muur werd een nieuwe muur opgemetseld.

Ook de bebouwing op de noord-oosthoek werd vernieuwd. Hier kwam de keuken. Daar werd ook een nieuw trappenhuis gerealiseerd. De tussenkamer kreeg licht vanuit de binnenplaats via twee gorte portalen in de gang. De drie kamers aan de zuidzijde kregen rijke stucplafonds. Het vloerniveau van

Afb. 9. Plattegrond begane grond, de bestaande toestand in 1909 (herkomst: Gemeentearchief Breda).

de begane grond werd verlaagd. Daarvoor werden de kelder-gewelven uitgebroken.

Wanneer de hellingshoek van de kap van circa 60° is gereduceerd tot 45° is niet bekend. Gezien de omvang van de werkzaamheden in 1884 wordt daarvoor voorlopig dit jaartal aangehouden. De trap die op de opmeting van 1909 staat, is anders dan de huidige. Kennelijk is de trap sinds 1909 nog een keer gewijzigd. Tenslotte werd in 1969 een café-bar op de begane grond en een woning op de eerste verdieping ingericht.

Huidige situatie

In het voorjaar van 1995 werd op de begane grond een grand-café ingericht. Met het bouwhistorisch rapport als basis werden – in plaats van het aanbrengen van een standaard verlaagd plafond – de 15de eeuwse moer- en kinderbalken door de exploitant hersteld (afb. 4). Ook de sleutelstukken met rozetten kwamen weer in het zicht (afb. 5).

Omdat er geen verlaagd plafond werd toegepast, ontstonden grote technische problemen: volgens het nieuwe bouwbesluit moeten horecapanden aan zware geluidsisolatiënormen voldoen. Deze norm was niet haalbaar zonder extra voorzieningen. Ook kon de oude balklaag niet aan de huidige eisen van brandwerendheid voldoen. Dankzij de enthousiaste inzet en het improvisatietalent van alle betrokkenen kon toch een

voor iedereen bevredigende oplossing worden gevonden. Daarnaast heeft de gemeente Breda de restauratie van de balklaag met een subsidie gesteund. Niet alleen het behoud van de balklaag was daarvoor de achterliggende gedachte, maar ook het geven van een voorbeeld, hoe men een hedendaagse functie in een historisch pand kan realiseren.

De 15de-eeuwse kap had dakvlakken met een helling van circa 60°. In de 18de eeuw is de hellingshoek (met behoud van de authentieke balken) gereduceerd tot 45° (afb. 6). Het pand bestaat in wezen uit een U-vormig gebouw (afb. 7). Men was van plan om de twee kappen door één nieuwe kapconstructie in staal te vervangen (afb. 8). Echter, omdat de eigenaar overtuigd raakte van het unieke karakter van het dubbelpand en het belang van het behoud van de authentieke kap, is afgezien van dit (overigens al goedgekeurde) plan. De eigenaar volstond met reparatie van de oude kap; de 500 jaar oude balken, het oude kapplan en gevelbeeld bleef behouden.

Hoewel op detailniveau zeker op- en aanmerkingen zijn te maken op de bouwwerkzaamheden, mag zonder meer worden gesteld, dat door het tijdig signaleren van monumentale waarden, het verrichten van een bouwhistorische opname en vervolgens in goed overleg met eigenaar, exploitant en ambtenaren van de gemeente de restauratie van Visserstraat 12 tot een voorbeeldig resultaat heeft geleid. Moge dit voorbeeld navolging vinden!

De Berckepoort in Dordrecht

de praktische toepassing van bouwhistorisch onderzoek (ontleding) in het ontwerpproces

A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve

Inleiding

In het voorjaar van 1995 is in Dordrecht de restauratie van het historische complex 'De Berckepoort' van start gegaan. De Berckepoort is de voornamelijk in de 16de en 17de eeuw tot stand gekomen stadsresidentie van de familie Berck. Het is een langgerekt tweebeukig gebouw (afb. 3), bestaande uit een grotendeels overwelfd souterrain, een ruim vier meter hoge bel-etage en een samengestelde kap. Een klein gedeelte van het gebouw heeft een (oorspronkelijke) tussenverdieping. Gezien de structuur en de opzet moet het gebouw een belangrijke representatieve functie met ruime zalen hebben gehad. Deze zalen werden ook door de stad gebruikt, onder andere toen het nabijgelegen Augustijnenklooster werd heringericht tot het Prinsenhof ('de Hof van Dordrecht') (afb. 1 en 2). Ook hebben verschillende vooraanstaande gasten van de stad in de Berckepoort gelogeerd, waaronder Willem van Oranje en de Graaf van Leicester.

Na de overname door de stad Dordrecht in 1783 werd de

Berckepoort voor zeer uiteenlopende doelen gebruikt, zoals hulpkazerne, bureau van het Burgerlijk Armenbestuur en school. In de tweede helft van de 19de eeuw heeft een ingrijpende verbouwing plaatsgevonden door de stadsarchitect G.N. Itz, waarbij de oorspronkelijke structuur aanzienlijk is gewijzigd. De indeling in schoollokalen en kamers had nog maar weinig met de oorspronkelijke zalen te maken. Nageenoeft overal werden verlaagde plafonds aangebracht en zijn de schouwen en rookkanalen verwijderd. Later was de aandacht en waardering voor het gebouw dusdanig gering, dat er in het begin van de 20ste eeuw zelfs plannen tot sloop waren. Pas in de jaren zeventig werden de eerste concrete ideeën over een restauratie ontwikkeld, met name naar aanleiding van de voltooiing van de restauratie van de nabijgelegen Augustijnenkerk en de Statenzaal (de voormalige refter van het Augustijnenklooster). De eerste stappen richting restauratie werden gezet met het casco-herstel van de kap (circa 1975) en het opknappen van de oostelijke kopgevel (1986). Het lag in de bedoeling het gebouw geschikt te maken voor een openbare culturele bestemming, waarbij vele mogelijkheden de revue passeerden. Eind tachtiger jaren diende zich de mogelijkheid tot huisvesting van de Stichting Culturele Educatie aan. Deze stichting heeft grote leslokalen waaronder een toneelzaal nodig, zodat deze bestemming bij uitstek aangewezen leek voor de Berckepoort. Op die wijze kon de bouwkundige structuur zo goed mogelijk worden gehandhaafd. Daarnaast zou een (semi)-openbare functie een maximale toegankelijkheid van het gebouw voor geïnteresseerden garanderen.

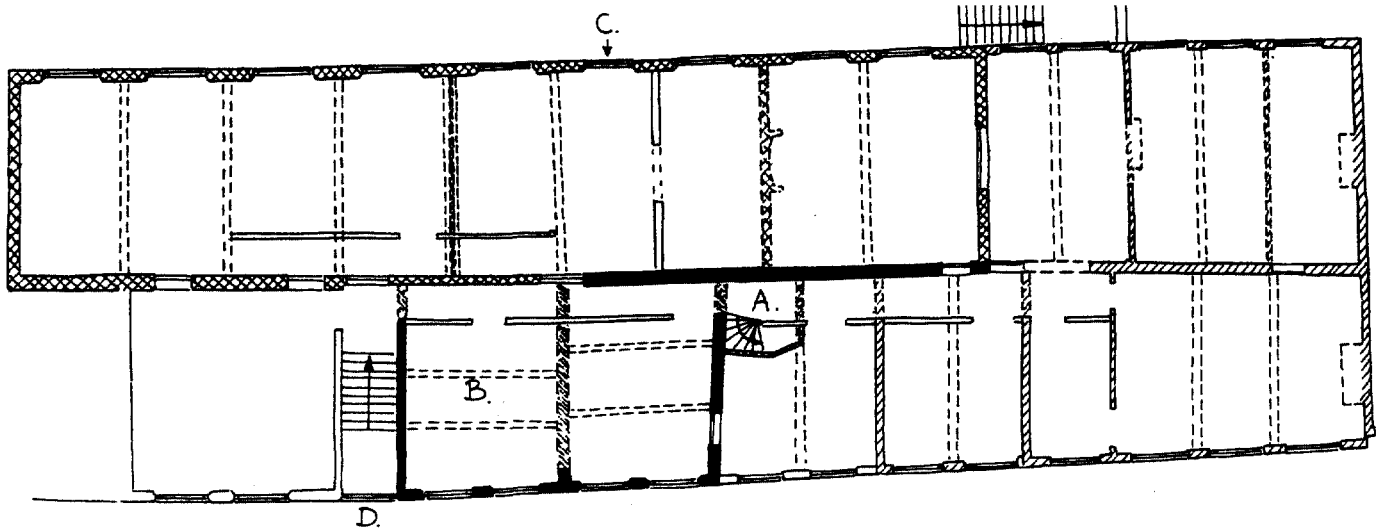
Het eerste ontwerp

Na een uitgebreide selectieprocedure werd architect Mart van Schijndel¹ voor de restauratie en herbestemming van de Berckepoort gevraagd. Voorafgaand aan de planvorming is een nauwkeurige opmeting verricht en is een cultuurhistorische analyse opgesteld door de restauratie-architect I.L. van der Stoep.² Deze cultuurhistorische analyse was voornamelijk gebaseerd op bestudering van de bestaande literatuur en waarnemingen ter plekke. In 1989/90 zijn door de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Lek- en Merwestreek enige archeologische waarnemingen in de kelders verricht, die gezien het karakter van het onderzoek nauwelijks invloed op het bouwplan hebben gehad.³

In 1990 werd het eerste herbestemmings- en restauratie-

Afb. 1. Detail van de kadastrale situatie in Dordrecht ca. 1930. 1. Berckepoort; 3. Augustijnenkerk; 4. Toegangspoort vanaf de Voorstraat; 5. Statenschool.

Afb. 3. Berckepoort Dordrecht, plattegrond bel-etage. Zwart = muurwerk vóór 1565; kruisarcering = muurwerk van de uitbreiding van Mathijs Berck, ca. 1565-1575; enkele arcering = uitbreiding van Johan Berck, XVIIa; wit = later muurwerk. A. traptoren met spiltrap; B. ruimte met leemstucwerkplafond, ca. 1550; C. oorspronkelijke hoofdtoegang aan de Hofzijde; D. huidige toegang aan de Nieuwstraat (tek. R. Glaudemans).

Afb. 2. Voorgevel aan de Nieuwstraat (dia R. Glaudemans).

plan voor de Berckepoort voltooid. Het plan voorzag in een aantal ingrepen in de bestaande structuur, te weten: het koppelen van het oostelijk deel van de kappen ten behoeve van de inrichting van een theaterzaal op de zolder, het verwijderen van de bestaande eikehouten spiltrap ten behoeve van een modern trappenhuis met lift en de toevoeging van een moderne aanbouw tegen de oostelijke kopgevel. Deze moderne aanbouw zou de hoofdtoegang en de trapopgang naar de zaal op zolder gaan bevatten. Verder zou een dragende tussenmuur op de verdieping worden verwijderd ten einde twee kleine kamers te koppelen en de kelder op beperkte schaal worden uitdiept. Het restauratieplan had een conserverend karakter, waarbij de nadruk lag op het versterken van de 16de- en 17de-eeuwse opzet en draagconstructie.

Analyse van dit ontwerpplan maakt duidelijk dat het toenmalige programma van eisen zwaar op het historische pand drukte, waardoor een aantal cultuurhistorische waarden moest wijken voor gebruikseisen. Over de gekozen architectonische vormgeving kan uiteraard verschillend worden geoordeeld. In het algemeen kan gesteld worden dat een moderne architectonische invulling een verrijking voor het historische gebouw kan zijn. Deze toegevoegde waarde komt echter pas tot uitdrukking indien bestaande cultuurhistorische waarden worden gerespecteerd of versterkt. Een moderne aanbouw tegen de oostelijke kopgevel was geprojecteerd op de plaats van het in 1911 gesloopte 17de-eeuwse gebouw 'Salomons Tempel'. Bebouwing op deze hoek, ter completering van het bouwblok, valt op stedenbouwkundige gronden zeker toe te juichen.⁴

Protesten

Aan het einde van 1990 was het eerste ontwerpplan goed gekeurd door de Dienst Stadsontwikkeling Dordrecht, de Welstands- en de Monumentencommissie van Dordrecht en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Niettemin was dit plan omstreden, zoals bleek uit de vele bezwaar- en beroepsschriften van de Bond Heemschut. In haar protesten wist Heemschut zich onder meer te verzekeren van de steun van een speciaal voor de cultuur- en bouwhistorische beoordeling van de Berckepoort bijeengeroepen, onafhankelijke commissie.⁵ In haar rapport gaf de commissie te kennen dat zij het verbouwingsplan in zijn toenmalige vorm te ingrijpend vond. Tevens adviseerde zij om een diepgaander bouwhistorisch en archeologisch onderzoek te laten verrichten door een onafhankelijk bureau of instantie. Ook de Rijkscommissie voor de Monumenten had, in tweede instantie, na de protesten van Heemschut, ernstige twijfels bij het ontwerp, zoals zij verwoordde in haar brief aan de Minister van 30 augustus 1990. Toen eerdere protesten en bezwaren werden verworpen tekende de Bond Heemschut in laatste instantie bezwaren aan tegen het plan bij de Raad van State, die in haar uitspraak de al verleende bouwvergunning schorste.⁶ Tevens werd de aanbeveling tot nader bouwhistorisch onderzoek overgenomen.

Bouwhistorisch onderzoek

Medio 1993 werd aan de bovengenoemde auteurs opdracht verstrekt tot het uitvoeren van een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek van de Berckepoort.⁷ Het onderzoek vond plaats in het kader van de alternatieve planstudie, waarbij ter ontlastening van de Berckepoort het pand Voorstraat 220 werd betrokken. Dit onderzoek is later gevolgd door enige gerichte deelonderzoeken.⁸ Intussen was het gebouw opnieuw in gebruik genomen, nu door krakers. Het onderzoek moest dus in bewoonde toestand geschieden; een complicerende factor. Omdat de krakers zich bij de instandhouding van het gebouw betrokken voelden, bleken zij echter tot alle medewerking bereid.

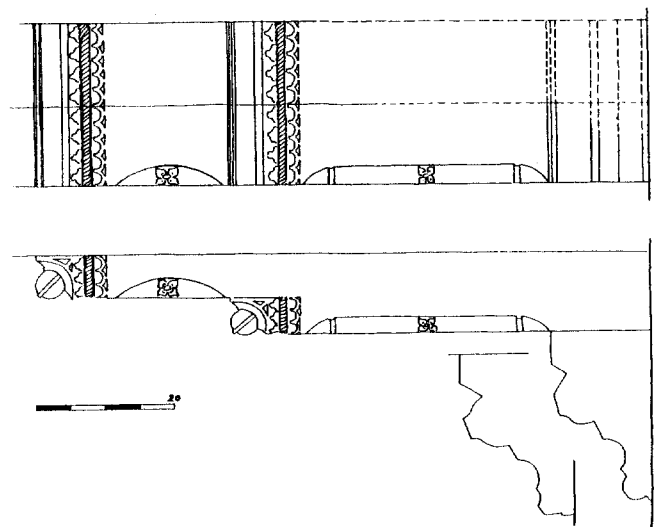
Uit het onderzoek bleek al spoedig dat het gebouw aanzienlijk meer historische aspecten en kwaliteiten bevatte, dan tot dan toe was herkend en erkend. Gezien de beschikbare ruimte kan hier slechts een zeer globaal overzicht worden gegeven van de bouwgeschiedenis en de bijzonderheden.

De oudste bouwfasen van de Berckepoort dateren vermoedelijk uit de 14de eeuw; de materiële resten beperken zich tot enig muurwerk in de kelders, dat in de latere structuur is geïncorporeerd. Naar verluidt zijn er ook bij de archeologische opgravingen in de kelders putten en funderingsresten uit die periode aangetroffen. Aan het einde van de 15de eeuw is op deze plaats een traditioneel stadshuis gebouwd, onderverdeeld in een bijna vierkante binnenhaard (circa 1/3 van de plattegrond) en een voorzaal (circa 2/3 van de plattegrond). De verdiepingshoogten waren niet gelijk aan de huidige situatie. Grote delen van het muurwerk, de moer- en kinderballen en laat-gotische sleutelstukken met dubbele peerkraal-

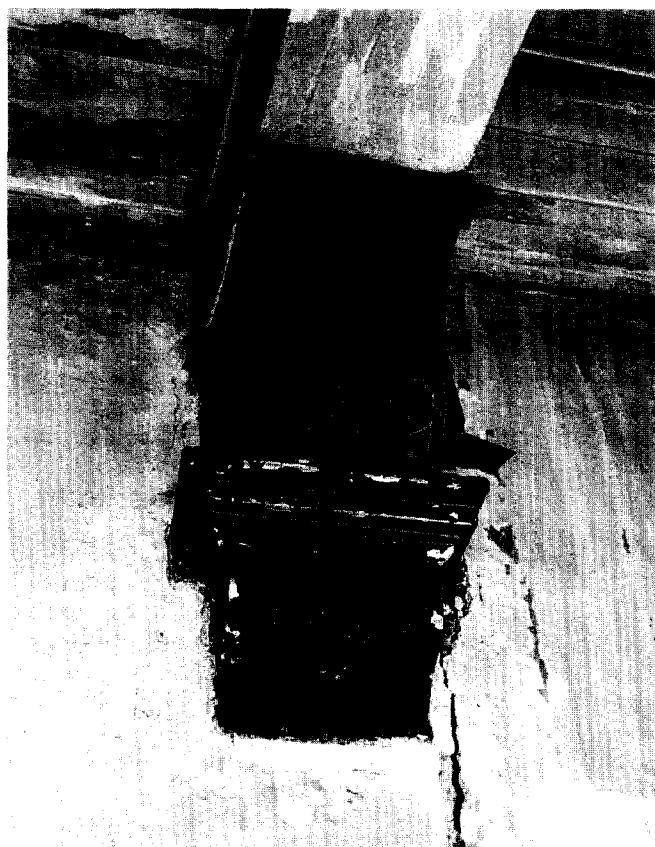
profielen (zie: afb. 4) zijn nog herkenbaar in het gebouw.

Omstreeks 1550 is het 15de-eeuwse gebouw uitgebreid met de tweedelige dwarsvleugel aan de Nieuwstraat, die vermoedelijk een woonfunctie had. Bij verwijdering van het verlaagde plafond op de bel-étage kwam hier een uitermate zeldzaam, geornamenteerd leemstucplafond te voorschijn, dat in deze bijdrage nog nader wordt toegelicht. Enkele jaren later is het laat-middeleeuwse huis door de Emmerikse wijnhandelaar Matthijs Berck verbouwd tot de stadsresidentie met ontvangst- en feestzalen, waarvan in de inleiding sprake was. Onder de balken bevinden zich dubbele consoles, respectievelijk van hout en natuursteen, die zijn gedecoreerd met rijke renaissance-motieven (afb. 5). De eikehouten kapconstructie van deze vleugel is compleet en gaaf; aan de hand van dendrochronologisch onderzoek kan de bouw van de kap kort na 1565 worden geplaatst.⁹ Tegelijk werd het bestaande trappenhuis vergroot en is een nieuwe eikehouten spiltrap gerealiseerd. De twee oostelijke traveeën van de zolder zijn vermoedelijk in het laatste kwart van de 16de eeuw ingericht tot een kamer, waartoe een afwerking van leemstucwerk is aangebracht. Van deze afwerking zijn nog slechts kleine resten behouden gebleven, met onder andere gedeelten van gestempelde ornamenten (afb. 6).

De volgende eigenaars, Johan Berck en zijn vrouw Erckenraed van Berckenrode hebben het oostelijk deel van de Berckepoort laten vernieuwen en vergroten (XVIIa). Zij hebben hun respectievelijke wapens en portretten op de consoles onder de moerbalken laten afbeelden. De console met het portret van Erckenraed was bij de verbouwing van 1874 achter een tussenwandje en onder een verlaagd plafond verdwenen. Het bouwhistorisch onderzoek gunde haar na meer dan een eeuw het licht weer in de ogen (afb. 7). De onderste jukken van de kapconstructie in de noordbeuk van deze nieuwbouw zijn sa-

Afb. 4. Documentatietekening van 'dubbel' sleutelstuk op zandstenen console, XVIa (tek. R. Glaudemans).

Afb. 5. Console, ca. 1575, in de grote zaal op de bel-etage (foto J. van der Hoeve).

mengesteld uit ornamentaal beschilderde 15de-eeuwse balken, die afkomstig zijn uit een kap van mogelijk een kapel. Op de zijkanten van deze balken zijn de aansluitingen van een houten tongewelf zichtbaar. Bij een volgende bouwphase (circa 1660) werd de vleugel aan de Nieuwstraat voltooid door de toevoeging van een smal tussenlid, dat vermoedelijk als woning heeft gefunctioneerd.

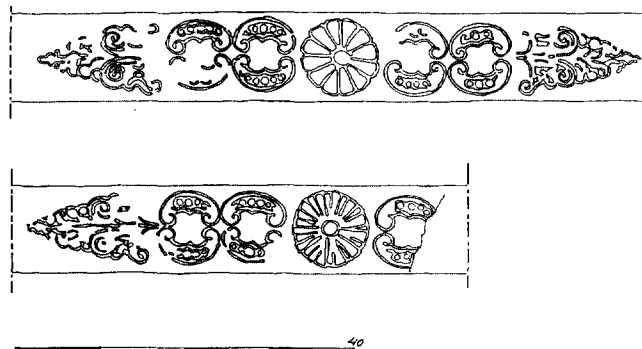
In de 18de eeuw is de plattegrondschikking in de zuidelijke beuk aangepast door de toevoeging van een gang, hetgeen ongetwijfeld te maken had met een gewijzigd gebruik van het gebouw. Na aankoop door de stad Dordrecht in 1783 heeft opnieuw een herschikking van de plattegrond plaatsgevonden, waarbij nieuwe tussenwanden en -muren zijn aangebracht. Daarnaast is het merendeel van de bestaande plafonds aan het zicht onttrokken door verlaagde plafonds. Ook is het westelijke deel van de zuidbeuk in deze periode vernieuwd. In de tweede helft van de 19de eeuw is het grootste deel van het complex ingericht tot schoolgebouw, waarvoor enige forse ingrepen hebben plaatsgevonden. Zo werd onder andere de entree naar de Nieuwstraat verplaatst. Sindsdien hebben geen grootschalige verbouwingen meer plaatsgevonden, behoudens modernisering van de interieurafwerking. Het onderhoud werd beperkt tot het absolute minimum, zodat er een langzame aftakeling van het complex plaatsvond.

Het nieuwe plan en de rol van de bouwhistorici

De bevindingen van het bouwhistorisch onderzoek en de daaruit voortvloeiende waardering van de verschillende onderdelen en afwerkingen zijn vastgelegd in een rapportage.¹⁰ De aanbevelingen uit dit rapport zijn als randvoorwaarden voor het nieuwe ontwerp toegevoegd. Om de bouw- en cultuurhistorische aspecten optimaal te waarborgen zijn de bouwhistorici in de door de gemeente Dordrecht ingestelde 'Projectgroep Berckepoort' opgenomen, hetgeen de mogelijkheid opende om alle voorontwerpen en ideeën schetsen van de architect in een vroegtijdig stadium te analyseren en te commentariëren. Eventuele aanpassingen zijn in dat stadium nog goed mogelijk. In deze projectgroep zaten eerder al de architect, een vertegenwoordiger van de toekomstige gebruiker (Stichting Culturele Educatie) en verscheidene vertegenwoordigers van de gemeente. Van belang hierbij is te bedenken, dat de Gemeente in dit project een private rol heeft als eigenaar en opdrachtgever en een publieke rol als plantoetsende instantie. Deze verschillende rollen zijn ook in de projectgroep vertegenwoordigd.

Voor het behoud van historische waarden van het complex was van minstens zo groot belang als het onderzoek en de inbreng van de bouwhistorici het feit dat de Gemeente Dordrecht kans zag om het al eerder genoemde, naastgelegen pand Voorstraat 220 bij het project te betrekken. Door koppeling van beide panden door middel van een nieuwbouw bleek het mogelijk om het programma van eisen voor de Berckepoort aanzienlijk te verlichten. Ook ontstond hierdoor de mogelijkheid een verbinding met de naastgelegen Augustijnenkerk te maken, waardoor de mogelijkheden tot multifunctioneel gebruik aanzienlijk worden verruimd. De theaterzaal, die aanvankelijk op de zolder van de Berckepoort was gepland, kon nu in het ontwerp worden opgenomen van de nieuwbouw achter het pand Voorstraat 220. Ook Heemschut kon zich vinden in de nieuwe opzet.

Het uitgangspunt bij de restauratie was en bleef behoud van zoveel mogelijk materiaal ter plekke. Dit geldt niet alleen

Afb. 6. Documentatietekening stempelvorsing leemstucwerk op zolderkamer. XVIIe (tek. R. Glaudemans).

Afb. 7. Console met portret van Erckenraed van Berkenrode (XVIIe), gezien door het gat in de tussenwand (dia R. Glaudemans).

voor het historische muurwerk, balklagen, deuren en trappen, maar ook bijvoorbeeld voor het pleisterwerk. Door het bouwhistorisch onderzoek zijn ook belangrijke planwijzigingen aangebracht. Zo is aan de hand van de nieuwe gegevens een analyse van de oorspronkelijke draagstructuur gemaakt en aangegeven, waar in de 18de en 19de eeuw verschuivingen in de ruimtelijke opzet zijn opgetreden. Deze verschuivingen gaven in het eerste plan fricties, aangezien de ritmiek van de oorspronkelijke balklagen niet correspondeerde met de gekozen ruimtelijke structuur. Zoals bij het onderzoek was gebleken waren er per (oorspronkelijke) ruimte verschillende consoles gebruikt. Enkele van de 19de-eeuwse dwarsmuren pasten totaal niet in de constructieve opzet van het gebouw: zo was een van de gewelven in de kelder ingestort door het gewicht van een zware dwarsmuur. Op bouwhistorische gronden is daarom aanbevolen de oude structuur zo veel mogelijk te herstellen, waarbij enige 19de-eeuwse muren gesloopt zijn en enkele oorspronkelijke dwarsmuren herbouwd moeten worden.

Een andere belangrijke conclusie was een herwaardering van de spanten in het oostelijke deel van het complex, die in het eerste plan moesten wijken voor het theaterzaaltje op de zolder. Weliswaar was reeds in de eerste fase onderkend dat de spanten waren samengesteld uit hergebruikte onderdelen, maar dit had juist geleid tot een relatief lage waardering. De ontdekking van middeleeuwse schilderingen en de hiermee gepaard gaande herwaardering van de spanten, maakte behoud ter plaatse wenselijk. De zolders werden herbestemd tot leslokalen, waardoor koppeling van de kappen niet langer noodzakelijk was. Zonder de uitbreiding van het project met Voorstraat 220 was dit uiteraard veel moeilijker geweest.

Over de waarde en authenticiteit van de eikehouten spiltrap ontstond een discussie tussen architect en bouwhistorici. Om deze onduidelijkheid te beslechten werd een nader onderzoek van de trap uitgevoerd, dat duidelijk maakte dat de trap inderdaad uit de late 16de eeuw moet dateren. En passant werd bij dit onderzoek duidelijk, dat zich op dezelfde plaats

een kleinere spiltrap in een vakwerk trappenhuis had bevonden, behorend bij een iets oudere bouwfase (circa 1550). Tevens kon hierbij worden aangetoond dat de 17de-eeuwse onderdelen van het complex oudere delen van het gebouw vervingen. Immers, op ontleisterde muren werden de aftekening van 'voorgangers' vastgelegd.

Bij de totstandkoming en uitwerking van het nieuwe plan moesten nog vele, voornamelijk juridische en financiële, hobbels worden genomen. Uiteindelijk is het nieuwe plan in 1994/'95 goedgekeurd door alle toetsende instanties. Ook de Bond Heemschut heeft na uitvoerige overwegingen afgezien van verdere bezwaren, nadat een aantal expliciete voorwaarden aan de restauratievergunning waren toegevoegd.

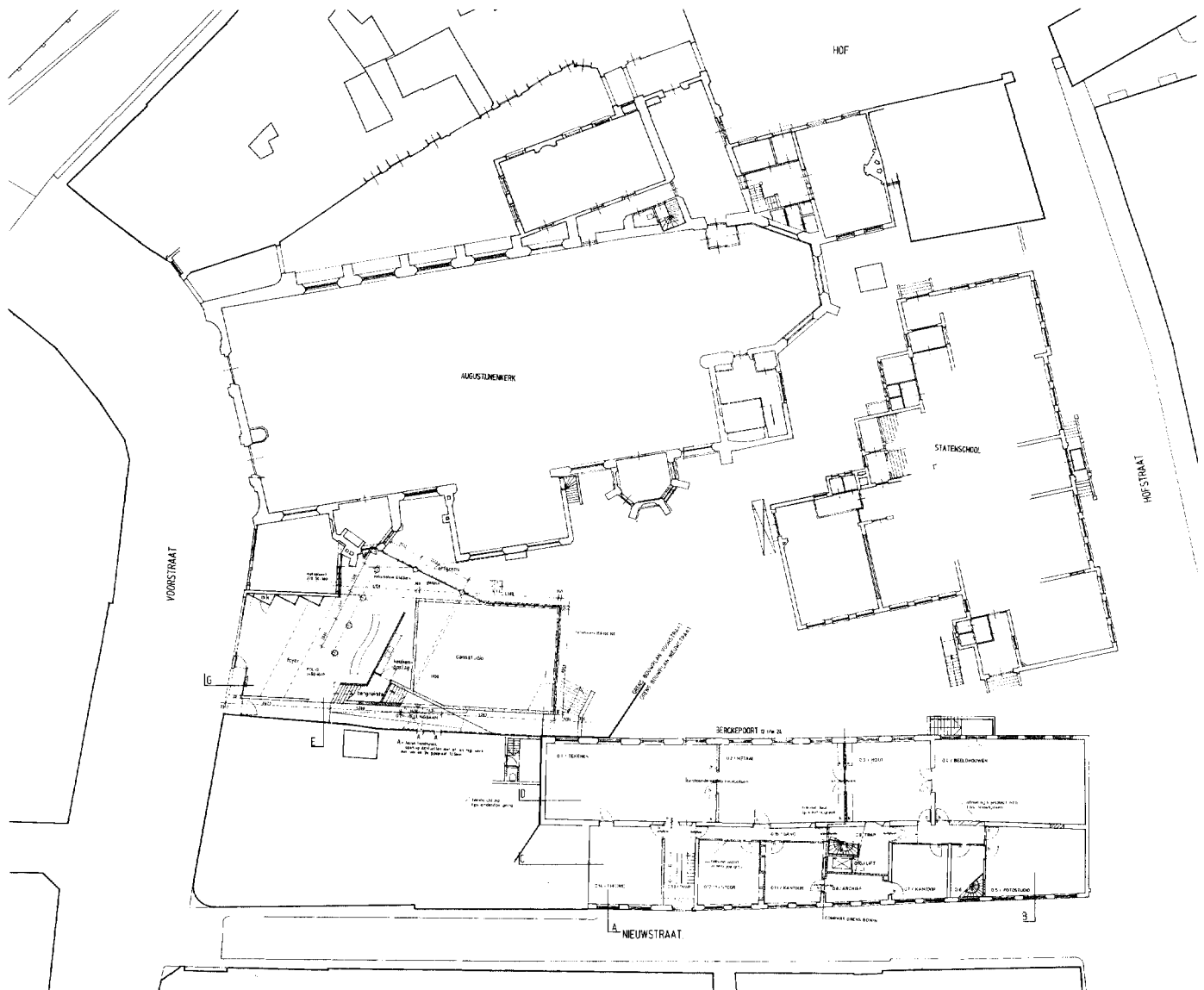
Volgens plan zullen tijdens de bouw nog verdere bouwhistorische waarnemingen worden verricht, zodat eventuele aanpassingen ook nog in de uitvoeringsfase mogelijk zijn.

Stucwerk

Ten behoeve van de uitwerking van het definitief ontwerp tot een bestek en werktekeningen was het in het laatste kwartaal van 1994 noodzakelijk de Berckepoort aan een verdergaand onderzoek te onderwerpen, waarvoor de recent aangebrachte verlaagde plafonds en betimmeringen verwijderd moesten worden. Na een gerechtelijke uitspraak hebben de krakers het pand ontruimd. Meteen werd een aanvang gemaakt met de ontmanteling, onder supervisie van de bouwhistorici. Een aantal van de oorspronkelijke plafonds bleek nog rijker dan verwacht, namelijk eikehouten moer- en kinderbalken zonder verf- of schilderwerk. Alleen het allerbeste eikenhout was gebruikt. In latere bouwfasen is het merendeel van de plafonds wel geschilderd. In de 19de eeuw (1803 en later) zijn in de meeste ruimten verlaagde plafonds aangebracht.

Bij het verwijderen van het houten plafond (1874) op de bel-etage van de dubbele dwarsvleugel (circa 1550) kwam een oorspronkelijk leemstucplafond te voorschijn, dat de structuur van de moer- en kinderbalken volgde. Hoewel het stucwerk vele malen was overgekalkt, vielen er regelmatige afwijkingen te zien, die bij nadere analyse op een decoratie wezen. Bij het schoonmaken bleek de decoratie te bestaan uit stempelmotieven in diep-reliëf en hoog-reliëf.

Vanwege het unieke karakter van dergelijk geornamenteerd leemstucwerk, gaf de Gemeente Dordrecht de bouwhistorici opdracht nadere informatie te verwerven over de verspreiding van het voorkomen van dergelijke plafonds en de restauratiemogelijkheden ervan. Na veel speurwerk zijn voorbeelden uit dezelfde periode gevonden in Lemgo en omgeving (Duitsland),¹¹ in Mechelen (België) en in Lier (België).¹² Tevens werd duidelijk dat slechts een gering aantal restauratoren in staat is dergelijk stucwerk ter plaatse te restaureren. Na een bezoek van enkele stucwerkdeskundigen en stucadoors, is besloten om eerst een materiaal-technisch onderzoek te laten verrichten, waarvoor het Studiebureau L. de Clercq uit Antwerpen is ingeschakeld. De conclusie was dat het stucwerk goed gerestaureerd kan worden door het impregneren van lijnoplossingen en het injecteren van een

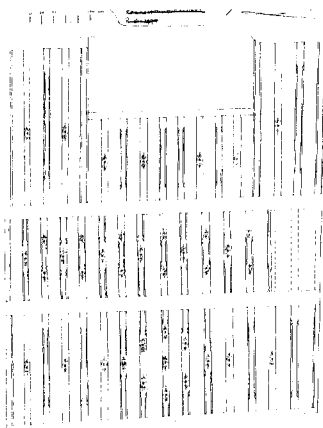

Afb. 8. Verbouwingsplan Berckepoort en Voorstraat 220 Dordrecht, plattegrond begane grond (tek. Mart van Schijndel, Utrecht). Beide gebouwen zijn op kelderniveau gekoppeld.

leemcoulis, zo nodig in combinatie met plaatselijke verlijming. Ook de aanvulling van het ontbrekende deel van het leemstucwerk maakt deel uit van de restauratie. Als volgende stap is een werkschrijving van de restauratie gemaakt, die aan enige geselecteerde restauratoren is toegestuurd. Voor de inhoudelijke begeleiding van de stucwerkrestauratie is een speciale commissie ingesteld, waarin naast de bouwhistorici en vertegenwoordigers van gemeente en architect drie deskundigen op het gebied van stucwerk zitting hebben.¹³

De vondst van het leemstucwerk heeft uiteraard consequenties voor het gebruik en de afwerking van de betreffende ruimte. Van de oorspronkelijke kamer was reeds in de 18de

eeuw een gang afgescheiden, waardoor een deel van het leemstucwerk zich nu in de gang bevindt. In het herbestemmingsontwerp blijft de gang gehandhaafd, hoewel de bestaande zware bakstenen tussenmuur uit constructieve overwegingen vervangen zal worden door een lichtere constructie. De (verkleinde) kamer zal in gebruik worden genomen door de administratie. Vanwege het herontdekte stucplafond hebben architect en gebruiker besloten om de gangmuur niet meer als een gesloten wand te herstellen, maar als een halfhoog 'kamerscherm'. Op die wijze valt het stucplafond in zijn volle omvang en glorie te bewonderen.

Afb. 9. Voorlopige reconstructietekening projectie leemstucwerkplafond (tek. R. Glaudemans 1994).

Conclusie

Elke restauratie zou moeten worden voorafgegaan door een uitgebreid bouwhistorisch onderzoek,¹⁴ waarbij de historische constructies en (de eventuele resten van) interieurafwerkingen nauwkeurig worden geanalyseerd en gewaardeerd. Dat onderzoek moet in de eerste plaats ten dienste staan van de planontwikkeling door de architect en opdrachtgever. Bij een complexe restauratie en herbestemming, zoals bij de Berckepoort, is de inbreng van bouwhistorici tijdens het planproces zeer nuttig, daar dan steeds in een vroegtijdig stadium specifieke bouw- en cultuurhistorische kennis en ervaring kan worden ingebracht. Ook kunnen dan bijzondere aspecten en onderdelen, die bijvoorbeeld tijdens de ontmanteling in beeld komen, tijdig onder de aandacht worden gebracht. Als goed voorbeeld hiervan kan het opnemen van het herontdekte

16de-eeuwse leemstucwerk in het restauratieplan van de Berckepoort gelden.

Bij restauratie en herbestemming van een monumentaal gebouw moet tijdens het ontwerpproces een afweging gemaakt worden tussen gebruikersbelangen, cultuurhistorische/monumentale aspecten en architectonische aspecten. Daarnaast moet rekening gehouden worden met talloze wetten, verordeningen en eisen, waaronder uiteraard de Monumentenwet. De eerste verantwoordelijkheid voor de naleving van deze opgelegde beperkingen ligt eenduidig bij de opdrachtgever en de architect. Een bouwhistoricus kan, afhankelijk van zijn of haar positie binnen het bouwteam, adviseren tijdens de planontwikkeling of de plantoetsing en meedenken over voorkomende complicaties.

Het is onontkoombaar dat er meermalen compromissen moeten worden gesloten, zeker als alle alternatieven reeds zijn onderzocht. Ook een betrokken bouwhistoricus zal regelmatig cultuurhistorisch waardevolle zaken moeten opgeven voor andere waarden of wensen. Uiteraard is dat ook geschied bij de Berckepoort. Niettemin is naar onze mening in de uiteindelijke planvorming een zeer bevredigend eindresultaat bereikt, dit niet in de laatste plaats doordat de betrokken architecten (M. van Schijndel en P. van Dam), de toekomstige gebruiker (R. Althuisius van de Stichting Culturele Educatie) en de opdrachtgever (G. Maaskamp en R. Krooshof van de gemeente Dordrecht) zeer veel interesse voor de bouwhistorische onderzoeken en de mogelijke toepassingen in het plan aan de dag hebben gelegd. Kortom: als de restauratie-aannemer evenveel zorg besteedt aan het gebouw als bovengenoemde personen en instanties gedurende de planontwikkeling, mogen wij uitzien naar een 'bouwhistorisch verantwoord' restauratie van de Berckepoort te Dordrecht.

Noten

- 1 De volledige naam van het bureau luidt: Bureau Prof Mart van Schijndel BV, Utrecht.
- 2 I.L. van der Stoep, *De 'Berckepoort' Nieuwstraat 12 t/m 24 Dordrecht*, Cultuurhistorische analyse, 1988 (getypt rapport).
- 3 M. Tillema (Monumenten adviesbureau), *Berckepoort Dordrecht archeologisch onderzoek 1990*, Delft 1990 (getypt rapport). J.P.C.A. Hendriks (AGE), AWN-Afdeling Lek en Merwestreek, *Onderzoek Berckepoort*, 1. De werkputten 3, 4 en 3-4a, Tilburg 1993. J.P.C.A. Hendriks (AGE) AWN-Afdeling Lek en Merwestreek, *Onderzoek Berckepoort*, 2. De werkputten 5, 5a en 6, Tilburg 1993. Op grond van de resultaten van dit onderzoek werd besloten de kelders van het complex slechts minimaal uit te diepen om wille van het behoud van archeologische restanten.
- 4 De visuele continuïteit van de Nieuwstraat, toch al danig verstoord door de aanleg van het Statenplein, alsmede de aansluiting van de Hofstraat op de Nieuwstraat zouden aanzienlijk verbeteren door bebouwing op de plaats van het huis 'Salomons Tempel'.
- 5 Deze commissie bestond uit: C.L. Temminck Groll, H.L. Janssen en A.H. van Drunen.
- 6 Het door Heemschut ingediende verzoek tot schorsing van de verleende bouwvergunning werd door de Raad van State, in afwachting van een alternatieve planstudie, toegewezen.

- 7 De resultaten van deze 'bouwhistorische ontleding' zijn vervat in: A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve, *Berckepoort Dordrecht, Bouwhistorische opname*, 's-Hertogenbosch / Amersfoort 1993.
- 8 A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve, *Berckepoort Dordrecht, Bouwhistorische opname*, Appendices I & II, 's-Hertogenbosch / Amersfoort 1994. A.H.M. Glaudemans en J.A. van der Hoeve, *Berckepoort Dordrecht, adviserend leemstucwerk*, 's-Hertogenbosch / Amersfoort 1995.
- 9 D.J. de Vries, Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4), *Bulletin KNOB* 91, (1992) 28-29.
- 10 Zie noot 7.
- 11 Voorbeelden van dergelijk stucwerk zijn gepubliceerd in W.V.J. Freling (1993).
- 12 Mededeling Lode de Clercq, Antwerpen.
- 13 In deze werkgroep hebben naast de auteurs de volgende personen zitting: G.G.A. Maaskamp (voorzitter) en R. Krooshof (beiden gemeente Dordrecht), Paul van Dam (architect), Lode de Clercq (Studiebureau L. de Clercq, Antwerpen), Rob Crevecoeur (Centraal Laboratorium Amsterdam) en Wijnand Freling (gepromoveerd op historisch stucwerk).
- 14 Voor de verschillende vormen van bouwhistorisch onderzoek zie: Stichting Bouwhistorie Nederland, *Leidraad voor praktijkgericht bouwhistorisch onderzoek* (Zeist 1995).

STUDIEDAG BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Inleiding

Aanleiding voor de bijeenkomst op 12 mei 1995 te Utrecht was de discussie tijdens het eveneens door de KNOB in 1993 te Maastricht georganiseerde congres over de culturele identiteit van de stad. Verschillende sprekers bezigden daar het begrip bouwhistorie, maar ieder zo met zijn eigen interpretatie. De Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) heeft naar aanleiding van deze discussie contact opgenomen met het bestuur van de KNOB om aandacht te vragen voor de plaats van de bouwhistorie binnen de monumentenzorg en het stedenbouwkundig beheer van binnensteden. Er werd een gezamenlijke voorbereidingsgroep in het leven geroepen, waarin de KNOB vertegenwoordigd werd door de heren C. Bouwstra en J. van Regteren Altena, de SBN door de heren A. van Druenen en K. Steehouwer en de heer T. Hoekstra namens de gemeenten. Laatstgenoemde trad tevens op als gastheer van de gemeente Utrecht. Aangezien monumentenzorg in de praktijk voornamelijk door de gemeenten en het rijk wordt uitgevoerd, is contact gelegd met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Zowel de Rijksdienst voor de Monumentenzorg als de VNG zagen het belang van een studiedag over het bouwhistorisch onderzoek in de monumentenzorgpraktijk in. De directeur van de RdMz, de heer A. Asselbergs, en het hoofd Beleidzaken van diezelfde dienst, de heer P. van Dun, waren bereid het standpunt van de RdMz toe te lichten. Door ambtelijke verplichtingen van de directeur op de Nederlandse Antillen, werden de honneurs op voortreffelijke wijze waargenomen door het hoofd van de afdeling Kennis de heer A. Schulte. Namens de VNG sprak de heer P. Ijssels, lid van de bestuurlijke Commissie voor de Monumentenzorg. De heer Ijssels is burgemeester van Gorinchem en als zodanig goed bekend met de gemeentelijke monumentenproblematiek. Aangezien door het decentralisatiebeleid vooral de gemeente de praktische uitvoering van de monumentenzorg tot haar taak heeft, is de heer C. van Haften, beleidsmedewerker monumentenzorg van de gemeente Groningen gevraagd de mogelijkheden van bouwhistorisch onderzoek in de gemeenten te belichten. De heer T. Hoekstra toonde aan de hand van enkele voorbeelden uit Utrecht en 's-Hertogenbosch de toepassingsmogelijkheden van bouwhistorisch onderzoek in de gemeentelijke monumentenzorgpraktijk.

Aan de studiedag deden welgeteld 99 mensen mee. De belangstelling van gemeenten, een van de voornaamste doelgroepen, bleek lager dan verwacht. De leden van de KNOB, restauratie-architecten en natuurlijk bouwhistorici waren goed vertegenwoordigd. Ook vakmensen uit de aanverwante disciplines archeologie en architectuurhistorie gaven acte de preceance, hetgeen de discussie zeer verlevendigde. Van de lezingen en de discussie volgt hier een korte nabeschouwing.

De publicist **K.J. Steehouwer**, wiens werkterrein de bouwhistorie en de archeologie omvat, sprak over de zin en de onzin van bouwhistorisch onderzoek. In zijn prikkelende stellingname plaatste hij bouwhistorie midden in het maatschappelijk gebeuren van de monumentenzorg en naast de wetenschappelijke disciplines archeologie en architectuurhistorie. De bouwhistoricus staat met één been tussen de praktische bouwers, monumentenzorgers en ontwerpers en met het andere been tussen de wetenschappers en theoretici. Om in beide werelden tot een duidelijke plaatsbepaling van bouwhistorie te komen, is de SBN opgericht. Steehouwer wees er in zijn betoog op dat het monumentenregister zeer onvolledig is en veel onbetrouwbare gegevens bevat, wat leidt tot verkeerde beslissingen en sloop van talloze in wezen middeleeuwse huizen. De spreker

pleitte voor een meer inhoudelijke vorm van monumentenzorg, meer gericht op behoud van het gebouw als historische bron. Er zou daarom niet meer in vervanging, maar in behoud moeten worden gesubsidieerd. In dit kader wees hij op kostenbesparing door behoud van oude constructies en onderdelen. Ook gaf hij aan dat er een breed publiek is dat in principe geïnteresseerd is in historie. De bouwhistorie kan toeristen en bewoners van steden tot ontdekkingsreizigers door de tijd maken: een zeer doeltreffende en goedkope, maar ook nieuwe vorm van stadspromotie.

A.G. Schulte, sprekend in plaats van en namens RdMz-directeur Asselbergs over de rijksoverheid en het bouwhistorisch onderzoek, schetste de rijke traditie van de dienst op dit terrein. De 'vette jaren' zijn welliswaar nu voorbij, maar wat in overvloed nog wel aanwezig is, zijn de documentatiecollectie, de plandossiers en het foto- en tekeningenarchief. De RdMz werkt als 'kennisinstituut' aan de geautomatiseerde ontsluiting van deze schat aan gegevens. Spreker liet er geen twijfel over bestaan dat de rijksdienst bouwhistorie als een wezenlijk onderdeel van de monumentenzorg beschouwd, dat in de planvoorbereiding, dus ook in de subsidiëring moet zijn opgenomen. Schulte waarschuwde wel voor een teveel naar binnen gericht bezig zijn van de bouwhistorici. De tijd is rijp voor een doorstoot, maar dat vraagt om samenwerking en een naar buiten gericht optreden van de SBN. De rijksdienst wil blijven meewerken aan opleidingen, bijscholing en aan het bouwhistorisch platform. De dienst heeft een taak in het bewaken van de kwaliteit en de toetsing van opdrachtformuleringen en onderzoeksresultaten. Zij zal daarvoor de bouwhistorische expertise in huis moeten hebben. In het in ontwikkeling zijnde steunpuntennetwerk kan deze bouwhistorische taakstelling van de RdMz worden opgenomen.

T.J. Hoekstra van de gemeente Utrecht betoogde dat bouwhistorisch onderzoek in het grote historisch geheel past, waarvan aan de ene kant de archeologie deel uitmaakt en aan de andere kant de historische geografie. In wezen gaat het allemaal om de kwaliteit van de leefomgeving. Bouwhistorie is op de eerste plaats een dienende discipline, de wetenschappelijke resultaten zijn mooi meegenomen. Aan de hand van dia's van enkele restauratieprojecten in Utrecht en 's-Hertogenbosch werd getoond hoe bouwhistorisch onderzoek kan leiden tot kostenbesparing, bouwtechnische verbeteringen en tot architectonische en stedenbouwkundige verrijking. Ook werd de toepassing van bouwhistorie in de monumenteninventarisatie, het cultuurtourisme, de voorlichting en in het wetenschappelijk onderzoek belicht.

C.J. van Haften (gemeente Groningen) gaf in zijn lezing aan hoe bouwhistorie binnen het gemeentelijk ruimtelijke-orderingsbeleid een plaats kan krijgen. Het creëren van een (politiek-maatschappelijk) draagvlak is essentieel. Hij wees op de omissie in de Monumentenwet van 1988, waarin – in tegenstelling tot over archeologie – niets over bouwhistorie staat vermeld. Hieruit verklaarde hij de sterke groei van het aantal stadsarcheologen en het beperkte aantal gemeentelijke bouwhistorici, een situatie die zich ook bij de betreffende rijksdiensten voordoet. De spreker pleitte voor een goed juridisch kader en juichte een initiatief van de VNG toe, betreffende het opnemen van bouwhistorie in de Model-Monumentenverordening. De financiering van bouwhistorie ziet hij vooral in betrekking tot de restauratiesubsidie, de bouwleges en bij verstorings (lees sloop), de helft van de onderzoekskosten in het kader van het Verdrag van Malta. Tot slot gaf Van Haften aan hoe de personele invulling gestalte kan krijgen. Bij de gemeente zou een medewerker in dienst moeten zijn, die tevens de plantoetsing en de waardebeoordeling uit-

voert. Daarnaast zal het veldonderzoek moeten worden uitgevoerd door externe bureaus, de regioservice van de RdMz en intergemeentelijke samenwerkingverbanden.

P. van Dun van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ging in op de procedurele kant van bouwhistorie. Na gewezen te hebben op de mogelijkheden van het bouwhistorisch onderzoek tijdens de periode van de stadsvernieuwing in de tweede helft van de zeventiger- en begin tachtiger jaren, stelde hij dat door de decentralisatie van de monumentenzorg en het teruglopen van de subsidiestroom het bouwhistorisch onderzoek weer opnieuw een plaats moet krijgen in de monumentenzorg. Van Dun stelde voor om de bouw- en de monumentenvergunning aan elkaar te koppelen. Hij achtte het noodzakelijk dat aan het verlenen van een bouwvergunning voor alle, dus ook de niet geclassificeerde panden, ouder dan 50 jaar, een historisch advies wordt verbonden. Een wijziging van de Woningwet en de Monumentenwet is hiervoor noodzakelijk. Verder pleitte hij voor een integrale monumentenzorg, zodat de cultuurcomponent van meet af aan kan worden meegenomen, hetgeen geregeld kan worden in convenanten. De uitvoering hiervan zou vooral op gemeentelijk terrein liggen. De rijksdienst zou voorwaardescheppend moeten zijn, wat in de vorm van regionale steunpunten als complementair bestuur gestalte moet krijgen.

Burgemeester **P. IJssels** reageerde als vertegenwoordiger van de VNG op zijn voorganger. Met zijn uitspraak 'facetbeleid leent zich niet voor complementair bestuur' stelde hij zich diametraal op tegenover het steunpuntenbeleid. IJssels had niets tegen steunpunten, waar men deskundigen zou kunnen raadplegen, maar in een soort gedwongen winkelen zag hij niets. Verder pleitte hij voor kleine steunpunten met een eigen, streekgebonden identiteit. Te veel regelgeving van het rijk zag hij als fnuikend. Probeer zoveel mogelijk in de bestaande regelgeving het bouwhistorisch onderzoek op te nemen, dan wordt het als iets vanzelfsprekends ervaren. IJssels bepleitte nadrukkelijk dat er een maatschappelijk draagvlak voor bouwhistorie moet zijn. De tijd is er rijp voor, de belangstelling voor de woonomgeving is groot. Bouwhistorie moet niet als een last maar als een lust ervaren worden. Archeologie, maar ook bouwhistorie zag hij als belangrijke peilers voor het ruimtelijke orderingsbeleid. Het 'Groene Hart' moet niet door VINEX-lokaties worden omsloten, maar de bestaande cultuurhistorische waarden moeten optimaal benut worden. Tot slot pleitte IJssels voor het betrekken van bouwhistorie in de discussie over het Verdrag van Malta.

Wat heeft de studiedag ons, naast een beter inzicht in de plaats en de mogelijkheden van bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de monumentenzorg, opgeleverd? Om te beginnen zijn er contacten gelegd tussen de SBN en de KNOB, de RdMz en de VNG. Binnen deze organisaties is het wat weggezakte denken over bouwhistorie gereactiveerd. De contacten met de KNOB moeten leiden tot een verbreding van het bouwhistorisch onderzoek en een intensivering van de relaties met de aanverwante wetenschappelijke disciplines archeologie, kunstgeschiedenis en historische geografie. Mogelijk dat er in de nabije toekomst interdisciplinaire studiedagen over het historisch onderzoek in binnensteden en in landelijke gebieden georganiseerd kunnen worden.

Met de RdMz zijn vervolgesprekken gevoerd die tot een duidelijkere plaats van de bouwhistorie in de monumentenzorg moeten leiden. Met de VNG zijn nadere contacten gelegd met betrekking tot het opstellen van een nieuwe Model-Monumentenverordening. Het is van groot belang dat de juridische regelgeving voor bouwhistorie niet alleen geldt voor rijksmonumenten, maar dat ook onderzoek van gemeentelijke monumenten en niet geclassificeerde gebouwen geregeld wordt.

A.H. van Drunen en R.J.W.M. Gruben

Zin en onzin van het bouwhistorisch onderzoek

Bouwhistorie is een methode van toegepast monumentenonderzoek, waarbij de nadruk naar keuze kan vallen op onderzoek of op het toegepaste karakter. Bouwhistorisch onderzoek richt zich op individuele gebouwen, op bouwblokken, op buurten, of op hele dorpen en steden. Gebouwen worden onderzocht uit alle perioden en met allerlei functies: 19de-eeuwse woonhuizen, 17de-eeuwse stadhuizen, 20ste-eeuwse bedrijfsgebouwen, molens, sluizen, zelfs het Rietveldhuis in Utrecht is bouwhistorisch onderzocht.

Bouwhistorisch onderzoek beperkt zich nadrukkelijk niet tot beschermde monumenten, want die vormen slechts het topje van een veel grotere historische ijsberg. Een groot deel van het werk van de bouwhistoricus is juist gericht op het onderzoek van non-descripte kleine, oude huizen die niet op enige monumentenlijst zijn opgenomen en die ook niet in enige stijlgroep zijn onder te brengen. Dat heeft zijn redenen, want juist in deze categorie huizen zijn vaak historisch bijzondere ontdekkingen te doen.

Profiel van de bouwhistoricus

Wie is dat, die bouwhistoricus? Dat is gek genoeg niet precies te zeggen, want er zijn bouwhistorici van zeer diverse herkomst en opleidingsniveau. Er zijn de academici afkomstig van de TU Delft, of doctorandi in de kunsthistorie, de archeologie, de architectuurhistorie en zelfs uit de biologie. Er zijn ook veel bouwhistorici die via een middelbaar technische opleiding in het vak zijn gerold. Een eenheidsopleiding voor het vak ontbreekt vooralsnog, al is de SBN op dit moment druk bezig om daartoe verschillende sporen uit te zetten. Wat momenteel vooral telt in dit jonge vak, is ervaring en gedrevenheid. Ook de werkplek voor de bouwhistorici is zeer divers: er zijn bouwhistorici werkzaam bij gemeenten, bij de RdMz, bij de TU Delft en bij de SHBO in Arnhem. Maar in de meeste gevallen zult u te maken krijgen met de particuliere bouwhistoricus die werkzaam is in een eigen eenmansbedrijfje. Daarnaast zijn er nog enkele meermansbedrijven en zelfs een enkele stichting. Om wat meer eenheid te brengen in dit zeer diverse geheel is enkele jaren geleden de SBN, de *Stichting Bouwhistorie Nederland* opgericht, een overlegorgaan van bouwhistorici, dat tevens als voorlichtingsorgaan van het vakgebied naar buiten treedt.

Om het contact tussen opdrachtgever en aannemer op bouwhistorisch gebied te reguleren heeft de SBN haar leidraad opgesteld. Een bouwhistoricus of opdrachtgever kan dus in de opdrachtbrief vastleggen dat het werk moet worden uitgevoerd 'volgens de leidraad bouwhistorie'. Deze leidraad zullen van tijd tot tijd aan de actuele situatie worden aangepast.

Profiel van het vak

Een jong en onbekend vak als de bouwhistorie kan soms lijden onder verkeerde beeldvorming. Een voorbeeld daarvan werd onlangs gegeven in een boekbespreking in een bekende kwaliteitskrant. De auteur, Wim Denslagen, beschreef de bouwhistoricus daar als een romantisch gemotiveerde technicus in stofjas, die pas gelukkig is als hij zich kan wentelen in het stof van een historische zolder. Nu ben ik zelf best wel gecharmeerd van een beetje imago-kleuring, zeker omdat Denslagen er niet voor terugschrok om zichzelf en zijn vakgenoten uit de architectuurhistorie af te schilderen als heren die aan de goede kant van het behang, in de salon wat zitten te keuvelen, terwijl de bouwhistoricus het werk doet. Maar dergelijke beeldvorming heeft wel gevaarlijke kanten, doordat het suggereert dat het vak bouwhistorie een wat wereldvreemde technicushobby is, en dat is wat ver bezijden de waarheid. Bouwhistorie is geen technicushobby en evenmin als de architectuurhistorie een zuiver academische

studie. Het is juist een buitengewoon praktisch vak, voortgekomen uit en dus optimaal afgestemd op de behoeften van de monumentenzorg anno nu. De bouwhistorie heeft wel een ruimere vraagstelling dan de architectuurhistorie. Zij is namelijk meer toegespitst op de hedendaagse praktijk van de monumentenzorg en heeft een ruimer instrumentarium tot haar beschikking dan de architectuurhistorie. De architectuurhistorie, die zich concentreert op de studie en vormgeving van oude gebouwen, was een buitengewoon nuttig hulpmiddel in de 19de en 20ste eeuw, toen 'grote' monumenten als kerken en stadhuizen centraal stonden in het onderzoek. Monumenten dus met een overdaad aan vormgeving en een dito hoeveelheid beschikbare archivalische gegevens. Anno 1995 ligt dat heel anders: de belangrijkste monumenten zijn allang op die manier onderzocht en geëvalueerd. Nu zijn de gewone woonhuizen aan de beurt: over het algemeen non-descripte panden met een minimum aan vormgeving en een dito hoeveelheid historische gegevens. De architectuurhistorie kan ons in die studie niet veel verder helpen: hier zijn nieuwe methoden en andere benaderingen vereist en de bouwhistorie kan ons daaraan helpen. Professor Meischke heeft in zijn afscheidsrede niet voor niets gezegd dat de 20ste eeuw de eeuw van de kunsthistorie was en de 21ste eeuw de eeuw van de monumentenzorg.

Waarom bouwhistorie?

Op deze vraag wil ik vijf antwoorden geven.

Als eerste omdat de nu beschikbare informatie over monumenten en niet-monumenten voor bestuurders en beslissers onbetrouwbaar en onvolledig is. Verkeerde beslissingen zijn daardoor eerder regel dan uitzondering. 'Hoe dat zo?', zult u vragen. Wel, in ons land werd in de jaren zestig de grondslag gelegd voor de meeste beleidsbeslissingen op het gebied van de monumentenzorg tot nu toe. In die jaren werden namelijk de grote inventarisaties verricht ten behoeve van de toen gloednieuwe monumentenwet. De bij die gelegenheid verzamelde kennis vormt de grondslag voor de meeste redengevende omschrijvingen en deze kennis is in veel gemeenten sedertdien niet of nauwelijks meer door nieuw onderzoek aangevuld.

Voor de dagelijkse beleidsbeslissingen worden de toen gemaakte omschrijvingen dus nog steeds als uitgangspunt genomen, zowel bij de Rijksdienst in Zeist, als bij de gemeentelijke monumentendiensten. Dat brengt ons tot de vraag hoe betrouwbaar die omschrijvingen nu eigenlijk zijn. Gelukkig kunnen we dat testen aan de hand van het systematisch bouwhistorisch onderzoek dat sinds 1975 in steden als Utrecht en 's-Hertogenbosch is verricht.

Eerst naar 's-Hertogenbosch, waar tijdens de naar toenmalige normen degelijke inventarisatie in de jaren zestig zo'n 20 à 30 huizen 'met middeleeuwse resten' werden geteld. Tien jaar aanvullend bouwhistorisch onderzoek daarna bracht echter heel andere cijfers boven water: in 's-Hertogenbosch blijken niet zo'n 20 à 30, maar ongeveer 800 tot 1000 middeleeuwse huizen nog geheel of gedeeltelijk boven de grond te staan! Conclusie: bij de zestiger-jaren inventarisatie van de stad is niet minder dan 96% van alle nog bestaande middeleeuwse huizen gemist. De situatie in Utrecht blijkt daarmee vergelijkbaar te zijn en naar verwachting en verkenning van de bouwhistorici is dat ook elders in Nederland het geval. Steden die vóór het bouwhistorisch onderzoek geen enkel middeleeuws huis op de monumentenlijst hadden staan, hebben er na een eerste bezoek van de bouwhistoricus vaak meerdere kandidaten bij.

Ik kwalificeerde de bestaande monumenteninventarisaties behalve als onvolledig ook nog als onbetrouwbaar. Als voorbeeld wil ik hier het Witte-Vrouwenklooster te Maastricht aanhalen (afb. 1). Door het Gemeentebestuur werden plannen ontwikkeld voor een nieuwe schouwburg op de lokatie van het voormalige klooster. Om zoveel mogelijk zorgvuldigheid te betrachten, raadpleegde men eerst de eigen gegevens over ge-

Afb. 1. Ontmanteling van Statenstraat 9 Maastricht, voormalig Witte-vrouwenklooster (foto D.J. de Vries RdMz oktober 1988).

bied en gebouw en daarna die welke in Zeist aanwezig zijn. Zeist rapporteert dat er geen resten van belang aanwezig zijn en de plannen worden goedgekeurd. Als de sloop begint ontdekt een bouwhistoricus echter dat achter de bestaande gevels een vrijwel compleet bewaard gebleven vakwerkklooster uit 1502 overeind staat. De ontdekking kwam echter te laat en het gebouw werd volledig afgebroken. Een soortgelijk geval vinden we bij huis Wijngaarden in Breda, hier echter met een 'happy end'. Het in het gebouw gevestigde Hotel wil verbouwen. De gegevens uit Zeist melden dat alle historisch balklagen in 1900 zijn verwijderd en tegen de plannen bestaat dan ook geen bezwaar. Ook nu ontdekt een bouwhistoricus dat alle historische structuren nog aanwezig zijn. De hierop volgende rel heeft de betreffende wethouder zijn baan gekost. Ook de zogenaamde Kok-panden in Kampen horen in dit rijtje thuis, dat naar believen nog veel en veel langer kan worden gemaakt.

Omgekeerd kan het echter ook: het eerste huis waar ik aan bouwhistorisch onderzoek mocht meewerken stond op de rijksmonumentenlijst vanwege haar gave 18de-eeuwse klokgeveltje. De klokgevel bleek in haar geheel uit 1936 te dateren en het niet beschreven huis daarachter uit 1525. Dit huis bevatte muurschilderingen uit de bouwtijd die nog tijdens het onderzoek door de eigenaar met een kango doeltreffend werden verwijderd. Sedertdien heb ik in de praktijk mogen ontdekken dat dit beslist geen uitzonderlijke situatie was, maar juist een typerende voor de stand van zaken in monumentenland. De moraal: vertrouw nooit op een geschreven bron en al helemaal niet op een al dan niet redengevende omschrijving. Laat het pand eerst onderzoeken door een bouwhistoricus.

Een tweede antwoord op de vraag: 'Waarom bouwhistorie?'. Omdat de nu beschikbare kennis voor restauratie-architecten en aannemers onbetrouwbaar en onvolledig is. Bij menige restauratie blijkt een historisch luchtkasteel te zijn geschapen. Uit de vele voorbeelden noem ik een enkele. Voor het Duitse Huis te Utrecht werden al vóór het bouwhistorisch onderzoek diepgaande restauratieplannen opgesteld (afb. 2). Daaronder was een naar gebruikelijke normen, goed opgesteld en beredeneerd plan van een vooraanstaand deskundige. Bij het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat geen van de ruimten in het Duitse Huis ooit zo geweest is als ze volgens dit plan weer hadden moeten worden. En dit was een degelijk plan. Gebruikelijk is dat restauratie-architecten elementen uit verschillende perioden combineren tot één bruikbaar beeld van het verleden. En dat beeld lijkt niet zelden sterk op het beeld dat ze tijdens hun studie van het verleden kregen voorgeschilderd. Aan de hand van de restauratie

Afb. 2. Bezoek van congresgangers aan het Duitse Huis na afloop van de studiedag op 12 mei, toegesproken door de Utrechtse bouwhistoricus Bart Klieck (foto D.J. de Vries RdMz).

herkent men vaak niet het verleden van het huis, maar allereerst de hand van de restauratie-architect. De zeer goede en consciëntieuze architecten niet te na gesproken, want die zijn er ook. Maar ook de architect krijgt niet betaald voor een uitgebreid onderzoek naar het verleden.

Nu we het toch over restauraties hebben, enige voetnoten. Een voltooide restauratie wordt nogal eens in de publiciteit gebracht als het *'eind goed, al goed'* van de monumentenzorg. Soms wordt ook wel de term *'in oude luister hersteld'* gebruikt – u kent dat wel. Wellicht is het ten overvloede goed om nog maar weer eens wat oude wijsheden van stal te halen. Want restauratie is in de grond van de zaak niet meer dan een noodzakelijk kwaad. Want het tast de historische waarde van een pand regelrecht in de kern aan. Het historisch beeld mag wellicht nog overeind blijven, maar de historische werkelijkheid, in de vorm van de oorspronkelijke balken en bakstenen op hun oorspronkelijke plaats (in situ, zoals de archeoloog dat noemt), verdwijnt en wordt grotendeels vervangen door een moderne kopie. Daarom moet het oude uitgangspunt voorop blijven staan: alleen restaureren waar en voorzover dat niet te vermijden is. Bij elke restauratie behoort bovendien het behoud van de historische substantie te worden nagestreefd en niet de vervanging daarvan. Aan deze oude wijsheden kunnen we tenslotte nog toevoegen dat een restauratie zonder deugdelijke bouwhistorische begeleiding feitelijk gelijk staat aan slopen. En dat brengt ons bij de volgende functie van het bouwhistorisch onderzoek.

Waarom bouwhistorisch onderzoek? Omdat historische informatie eindig is. Balken kunnen worden vervangen, bouwsporen niet. Weg is weg en definitief weg. In ons land worden duizenden oude gebouwen die niet op de monumentenlijst staan, of daarop verkeerd zijn omschreven, ernstig bedreigd. Op basis van vergelijking met goed onderzochte steden worden er, naar schatting van de SBN, in ons land tientallen middeleeuwse huizen per jaar gesloopt en nog eens honderden zo ingrijpend verbouwd, dat hun historische waarde voorgoed verloren gaat. Geen restaurator, geen bouwhistoricus kan dat verlies ooit meer goedmaken. Het komt neer op het jaarlijks ongelezen weggooien van een flinke stapel middeleeuwse oorkonden.

Laten we realistisch blijven en voorop stellen dat niet alle oude gebouwen kunnen worden behouden. De bouwhistoricus is – laat ik daarover duidelijk zijn – beslist geen vertegenwoordiger van de bond Heemschut. Het is de taak van de politiek om te beslissen over wat er met historische objecten moet gebeuren en het is de taak van de bouwhistoricus om een vangnet te spannen voor de historische gegevens die daarbij

soms noodgedwongen verloren gaan. Licht cynisch gesteld: waar Heemschut historische drenkelingen probeert te redden, blijft de bouwhistoricus aan de kant en beperkt zich tot het noteren van hun persoonlijke gegevens. Maar dat is wel van groot belang voor onze kennis van de historische ontwikkeling van de stad: we mogen de vracht aan historische informatie die oude huizen ons nog kunnen leveren niet zomaar over de balk gooien. In de archeologie is dat allang een vanzelfsprekende zaak. In monumentenland nog lang niet. Wat we nodig hebben is een stadsbouwhistoricus, die samen met de gemeentelijke archeoloog en de archivaris de historie van de stad reconstrueert. Dit driemanschap functioneert al in bijvoorbeeld Utrecht en 's-Hertogenbosch, en het functioneert goed.

Elders ligt de verhouding tussen de archeologie en de bouwhistorie soms nogal uit evenwicht. In meerdere grote gemeenten van ons land zijn de afgelopen jaren bijvoorbeeld nog overeind staande middeleeuwse huizen ongezien en ongedocumenteerd gesloopt, waarna archeologen voor veel geld de funderingen ervan gedetailleerd in kaart hebben gebracht. Een leuke illustratie van die wanverhouding is wederom het al genoemde klooster in Maastricht. Na vruchtbaar overleg bleek het gemeentebestuur hier bereid om een volle week uit te trekken voor het bouwhistorisch onderzoek van dit zeer omvangrijke klooster – maar niet langer dan dat, omdat de archeologen dringend aan het werk moesten – waarna de archeologen anderhalf jaar de tijd kregen voor het onderzoek van alleen de funderingen ervan. Deze merkwaardige verhouding tussen archeologie en bouwhistorie is vooral bevreemdend als we bedenken dat het bouwhistorisch onderzoek in de regel veel meer gedetailleerde gegevens oplevert over de historische bebouwing, en dat voor een veel lagere prijs dan dat de archeologie dat kan. Bouwhistorisch onderzoek kan bovendien ook nog tijdens de sloop- of verbouwingswerkzaamheden worden verricht, zonder de voortgang van die werken te vertragen. Meer historische informatie dus voor een lagere prijs! Waar blijft nu die spreekwoordelijke Hollandse zuinigheid?

We moeten ten vierde ook aan bouwhistorisch onderzoek doen omdat bouwhistorie een onmisbaar instrument is voor de verbetering van de kwaliteit van onze monumentenzorg. En dat is hard nodig, want de historische kwaliteit van de gemiddelde restauratie in Nederland is belabberd. Let wel, ik heb het nadrukkelijk niet over de technische of constructieve kwaliteit van de gemiddelde restauratie, maar over de historische kwaliteit. Dat is de mate waarin het historische pand (of tenminste het beeld daarvan) tijdens de restauratie is behouden. En de historische kwaliteit is zoals ik al schreef belabberd in Nederland. De hedendaagse norm bij het werk op de steiger is namelijk niet behouden maar vervangen, vervangen en nog eens vervangen. Complete redelijk goed bewaard gebleven historische kappen en balklagen worden tijdens restauraties omver gehaald omdat het hout ernstig zou zijn aangetast. De nuchtere werkelijkheid is meestal dat die aantasting of verrotting minder dan 10% bedraagt van de totale oppervlakte verwijderd hout, maar dat het bij het huidige systeem van restauratiefinanciering simpelweg voordeliger is en sneller werkt voor de aannemer om gelijk maar de gehele kap te vervangen. We zouden die gegroeide praktijk kunnen betitelen als *'de snelle knaagkevermethode'*. De nieuwe kopie is doorgaans ook nog van een slechtere kwaliteit hout vervaardigd dan het origineel en de vervangende onderdelen moeten op last van de constructeur niet zelden zo zwaar worden overgedimensioneerd dat het karikaturen worden van wat er ooit in werkelijkheid was. Gaat u maar eens kijken op de zolders van het *Huis de Pinto*, tegenwoordig hoofdkwartier van de NCM (afb. 3) waar de kap ten dele vernieuwd is. We hebben het dan nog niet gehad over de talloze historische stucwerkplafonds die worden *'gereconstrueerd'* met behulp van Gamma-profieltjes.

Naast de grofschalige vervangingswoede hebben we natuurlijk ook nog de maquettebouw schaal 1:1, zoals die anno 1995, letterlijk op de stoep van de bond Heemschut aan de Nieuwezijds Kolk in Amsterdam

nog wordt beoefend. Een historisch pand wordt daarbij geheel afgebroken, pardon 'gedemonteerd', waarna het voorgevelkje – naar de zelfgemaakte opmetingstekening van de aannemer – tenslotte *'in oude luister wordt hersteld'*. Dit soort knaagkever maakt het wel erg bont. Maar als mijn oor me niet bedriegt worden er in Zeist inmiddels voorbereidingen getroffen om de op dergelijke wijze gerestaureerde 'monumenten' in ons land voorgoed van de monumentenlijsten af te voeren.

We laten ons in de monumentenpraktijk van alle dag dus knollen voor citroenen verkopen. Hoe komt dat? Naïviteit? Geldgebrek? Dat laatste is wel ernstig – want gehalveerd sinds 1979 – maar vormt toch niet de hoofdoorzaak. Feitelijk vormen verkeerde subsidiemethoden en een gebrek aan controle op de steiger, waar het erop aankomt, een veel belangrijker deel van het antwoord. De monumentenzorger is, niet in de laatste plaats vanwege het Haagse adagium van de 'terugtrekkende overheid' een beleidsambtenaar geworden en daarmee een papieren tijger, die niet zelf meer op de steiger komt en het werk daar niet kan beoordelen of sturen. Hij mag, bij de gratie van de procedure, vooraf meewerken aan een leuk papieren plan, dat op de steigers na honderd ontdekte *'verborgen gebreken'* een doodgeboren kindje blijkt te zijn en dat voor oplevering dus door aannemer en constructeur eendrachtig door de goot wordt gespoeld.

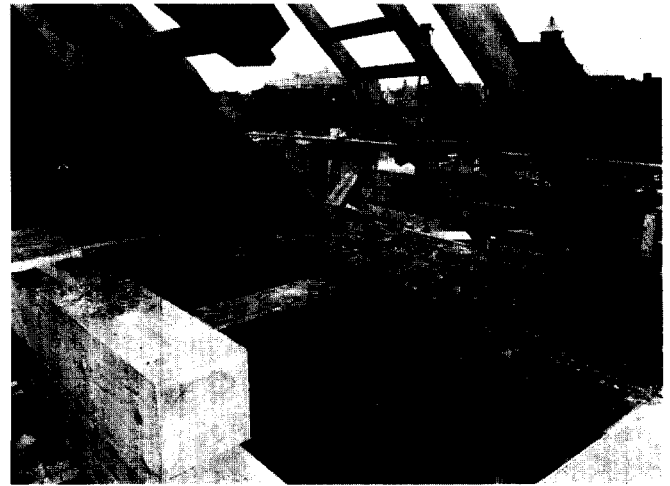
Let wel, de 'schuld' van deze ontwikkeling ligt niet eenzijdig bij bouwers en technuten. Zij volgen als ondernemers slechts de weg die in hun ogen economisch rationeel is. Alleen zou de monumentenzorger, die de historische waarden immers als zijn kind moet koesteren, voor meer tegenwicht en sturing moeten zorgen. Dat is, niet in de laatste plaats door de permanent reorganiserende invloed van Den Haag, een illusie gebleken. De monumentenzorger is, als papieren tijger met kartonnen kunstgebit, geen gelijkwaardige partij meer voor de jongens van de gestampte praktijk – de technuten, de aannemers, de projectontwikkelaars. Hij heeft zich van de steiger laten verdringen en beneden in zijn gekreukelde nette pak in een hoop zand liggend, mompelt onze beleidsman hooguit nog wat na, in de trant van: *'Jongens, dat hadden jullie nu niet moeten doen'*.

Daarmee hebben we de ramp nog niet compleet beschreven. Want het grootste deel van die wel degelijk te vermijden vernieling vindt dus plaats met geld dat juist bedoeld is voor instandhouding van die historische waarden. De restauratiesubsidie anno nu is een ongericht projectiel dat bij inslag vaak veel onherstelbare schade aanricht in onze monumenten. Subsidieering vind te vaak plaats op basis van goede voornemens (lees: restauratieplannen). Gebrekkige uitvoering daarvan blijft zonder nadelige financiële gevolgen voor de uitvoerder.

De bouwhistoricus kan vanuit zijn dagelijkse praktijk een advies geven waarmee bij restauraties – hoort u mij Den Haag, hoort u mij? – zowel bezuinigd als verbeterd kan worden. Subsidie zou namelijk alleen nog maar verstrekt moeten worden voor de kosten van het behoud van historische onderdelen en niet meer voor het vervangen ervan. Vervangen is immers hetzelfde als nieuwbouw plegen en daar zijn onze subsidies nooit voor bedoeld geweest. Op die manier zou er tevens een nieuwe economische werkelijkheid worden geschapen waarbij het voor de restauratie-aannemer zinnig wordt om te investeren in de ontwikkeling van nieuwe conserveringstechnieken en in het behoud van snel verdwijnende ambachtskennis.

Bouwhistorie is in dit geheel het beleidsinstrument dat de monumentenzorger een plaats op de steiger en daarmee zijn greep op de restauratiepraktijk moet teruggeven. In het belang van de kwaliteitsverbetering in de monumentenzorg.

Een positiever punt nu – nogmaals een antwoord op de vraag: waarom bouwhistorie? Wel, omdat bouwhistorie een prachtig PR-instrument is. Het versterkt de band tussen een stad en haar bewoners voor buitengewoon weinig geld. Een beetje zelfbewuste gemeente geeft tegenwoordig immers flinke bedragen uit aan PR, al wordt dat meestal nog wel als

Afb. 3. Pintohuis, Antoniebreestraat 69 Amsterdam, herstel van de kap op het linker gedeelte (foto G. Dukker RdMz april 1974).

'voorlichting' betiteld. Campagnes met als thema: *'Amsterdam heeft her'*, u kent dat wel. Zulke campagnes moeten de burger voor veel geld een groter 'wij samen-gevoel' bezorgen en zo op magische wijze conflicten bezweren. Maar de meeste van deze dure 'voorlichtingscampagnes' stuiten al snel op hun natuurlijke grenzen doordat het publiek het snel herkent voor wat het is, namelijk reclame van de stad voor zichzelf. Identificatie van de burger met zijn woonplaats gaat via het verleden heel wat gemakkelijker, want de monumenten van de stad vormen voor de meeste inwoners de meest positieve herkenningspunten ervan. Zo identificeert de Haarlemmer zich met zijn Sint Bavo en het historisch stadhuis en de Bossche met zijn Sint Jan. Omgekeerd worden nieuwe gebouwen door de meeste burgers ervaren als een aanslag op het karakter van 'hun' stad en zij vormen dus een bron van conflicten. Verandering is strijd, maar de bouwhistorie (die zich bezig houdt met het harmonieus beleefde verleden) wordt ervaren als een leverancier van een doorlopende stroom *'goed nieuws'* over het mooie verleden van de stad. Net als de archeologie trouwens. Bouwhistorie versterkt dus voor relatief weinig geld het 'wij samen-gevoel' onder de burgers.

Nu is bij deze vorm van PR wel een geheel nieuwe benadering nodig, want monumentenzorg heeft de laatste 15 jaar juist een groot deel van het contact met het publiek verloren. De oude kunsthistorische benadering, zo professioneel geparodieerd in series als *'Kerkepad'* en *'Ontdek je plekje'*, is anno 1995 grotendeels uitgewerkt, terwijl het de noodzakelijke verjonging van het bestand aan monumentenliefhebbers tegenhoudt. Want uiteindelijk is er natuurlijk iets vreselijk mis met het imago van de monumentenliefhebber, dat is immers een geveltoerist, een voortsukkellende bejaarde, in devote aandacht gekluisterd aan het betoog van een irritant alwetende gids. Niemand wenst zich met dat beeld te identificeren. Een nieuwe benadering is dringend geboden willen we de aandacht van een nieuw en jonger publiek kunnen trekken.

We verklaren hierbij dus dat de oude PR dood is, de nieuwe PR van de bouwhistorie is gemodelleerd naar het voorbeeld van de archeologie. Het verborgen uitgangspunt is: zelf op ontdekkingsstocht door de tijd (want de nieuwe geveltoerist laat zich niet meer gedwee aan het handje rondleiden, de wereld is sneller en individualistischer geworden en de monumentenliefhebber gaat mee). In de nieuwe PR van de monumentenzorg moet bouwhistorie een hoofdrol spelen. Want diep in zijn hart ziet de nieuwe monumentenliefhebber zichzelf het liefst als een ontdekkingsreiziger à la Indiana Jones met zijn zucht naar verborgen historische

schatten in krochten uit de duistere middeleeuwen. Maar voorlopig behelpt hij zich dan maar met een bezoek aan de Open Monumentendagen. Op die man, die Walter Mitty van het historisch onderzoek, moeten we mikken, willen we ooit een levensvatbare vereniging voor cultuurmonumenten stichten en daarmee de publieke belangstelling voor monumentenzorg een nieuwe broodnodige impuls geven.

Conclusie

Samenvattend kom ik tot drie argumenten waarom bouwhistorie onmisbaar is.

Ten eerste is bouwhistorie een onmisbare informatieleverancier voor de monumentenzorg, zowel ten behoeve van het beleid als ten behoeve van de restauraties. Bouwhistorisch onderzoek is in veel gevallen de enige methode om die informatie te verkrijgen.

Ten tweede is bouwhistorie een onmisbare informatieleverancier voor de historische wetenschappen. Om bedreigde historische informatie veilig te stellen. Bouwhistorie is een hoeksteen van de gemeentelijke trias historica: de archivaris bestudeert de oorkonden, de archeoloog de bodem en de bouwhistoricus de bouwsporen. Samen reconstrueren zij een complete stadsgeschiedenis.

Ten derde is bouwhistorie onmisbaar als beleidsinstrument. Bouwhistorie is een beleidsinstrument voor de gemeente om de kwaliteit van de monumentenzorg te verbeteren, controle te houden op de juiste besteding van restauratiesubsidies en om op effectieve en goedkope wijze PR te bedrijven ten bate van de gemeente.

Waarom wordt bouwhistorie eigenlijk zo vaak nagelaten?

K.J. Steehouwer

De rijksoverheid en het bouwhistorisch onderzoek

Deze paragraaftitel is de voor mij gereserveerde bijdrage voor vandaag. Ik wil met U even achterom kijken, kort pas op de plaats maken en vervolgens een blik op de toekomst werpen, vanuit mijn RdMz-standplaats.

De bouwhistorische discipline heeft de laatste jaren een opvallende groei en ontwikkeling doorgemaakt en de belangstelling ervoor neemt toe. De *Stichting Bouwhistorie Nederland* (SBN) timmert behoorlijk aan de weg. Binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft het bouwhistorisch onderzoek heel oude en sterke wortels. Daarnaast zijn er belangrijke andere centra opgekomen, die volledig op eigen benen staan en indrukwekkende resultaten boeken, en groeit het particulier initiatief en ondernemerschap. Ook met het onderwijs zijn er vanouds banden. Vanuit het RdMz-nest namen diverse sterke vogels hun vlucht, ieder met een eigen vleugelslag. Helaas weinig op elkaar afgestemd. Zo levert elke jaarlijkse periode enige uitstekende hoogvliegers, maar ook de nodige fladderdaars op.

Rijke traditie

De RdMz kan bogen op een lange en vruchtbare traditie op het terrein van het bouwhistorisch onderzoek. Elke generatie heeft zo haar eigen bijdragen geleverd of specifieke accenten gelegd op nieuwe onderzoeks-terreinen. In de ontwikkelingsgang van de Rijksdienst is er ten behoeve van de objectzorg steeds grote behoefte geweest aan het samen opgaan van de cultuurhistorische en bouwanalytische component. Zij voeden elkaar en zijn alleen **samen** in staat om een antwoord te geven op vragen over het waarom van de te behouden en waar nodig te documenteren waarden.

De bouwhistorische analyse is een perfect hulpmiddel om verder door

te dringen tot de geheimen die in een object besloten liggen. Maar het blijft – laten we wel wezen – een onderdeel van een omvangrijker onderzoeksterrein, waarin het geïntegreerd moet blijven. Bouwhistorisch onderzoek is evenwel geen doel op zich. Het verhoudt zich als een ‘wijn-glas’ tegenover een ‘glas wijn’. Ik neem aan dat ook Uw voorkeur uitgaat naar het laatste: **vorm en inhoud**.

Neerslag

De neerslag van die activiteiten is niet alleen vastgelegd in allerlei vormen van publikaties, maar ook in documentatiebestanden. Allemaal hebben ze een uitwaaiend effect. Kijken we bijvoorbeeld naar een typisch RdMz-produkt als *De Geïllustreerde Beschrijving*, dan is het feitelijk zichtbare deel niet meer dan het topje van een ijsberg dat boven water uitsteekt. Juist bij de beschrijving treffen we de eerste systematisch en formatief ingezette medewerkers aan, die in menig opzicht baanbrekend werk hebben verricht. Zij zorgden met hun tekenpen niet alleen voor de visuele bijdragen aan de reeks *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, maar droegen ook bij aan artikelen van hun collegae kunsthistorici, en voegden met hun kennis een specifieke meerwaarde toe. Ook gingen zij zelfstandig aan de slag. De neerslag van die activiteiten – vaak bijprodukten – vindt U in vrijwel elk nummer van het *Bulletin KNOB* terug vanaf de jaren zestig tot de dag van vandaag.

Een andere activiteit

Vanaf het midden van de jaren zestig trok de RdMz ten behoeve van de documentatie van in restauratie zijnde monumenten een groep jonge bouwtechnici aan, die binnen de organisatie een aparte formatie vormde en zich tot specialisten ontwikkelden. Zij werden geënthousiasmeerd (en ongetwijfeld ook wel eens geremd) ingezet op een steeds maar in omvang toenemend werkterrein. De visie van mannen als Ruud Meischke, de ‘auctor intellectualis’, de bevlogenheid en stuwkracht van een Herman Janse en de wetenschappelijke acribie van Dik Berends hebben niet alleen sporen nagelaten binnenshuis, maar in een veel bredere omgeving. Sporen in de letterlijke en figuurlijke zin, geestelijk en materieel. Veel van de huidige bouwhistorici hebben rechtstreeks of indirect hiermee te maken gehad. Achteraf bezien, kan de net gescheide periode worden gekarakteriseerd als een tijdvak van een nieuw élan, betreffende ‘*vette jaren*’.

De vruchten die de verschillende vormen en stadia van bouwhistorische ‘recherche’ gedurende bijna 120 jaar hebben opgeleverd, liggen opgestapeld in de pandsdossiers, documentatiecollectie, bibliotheek en natuurlijk ook in de schatkamer die onder de simpele naam van Foto- en Tekeningenarchief, een nog altijd aanzwellende, vitale en dagelijks geraadpleegde bron vormt. Bouwhistorici als Mulder, De Hoog, Scheepens, Van der Wal, Berghuis en Van der Voet en Staal; en natuurlijk van de jongere generatie Van Straalen, Warffemius, Jehce, van Wezel, De Vries en Kooij en vele anderen droegen naast de fotografen bij aan de harde kern van dat bezit, een ware groeidiamant.

Bouwhistorie is dus geen recent fenomeen. Het heeft zich alleen breder en manifester ontwikkelt tot een eigen métier. Daarin liggen nieuwe kansen geborgen, maar zijn ook gevaren verscholen.

Het is duidelijk: de bouwhistorici nemen een niet weg te denken positie in bij het opsporen, het analyseren en documenteren van cultuurhistorische waarden. Zij bewegen zich in het directe **spanningsveld tussen nut en waarde**. Met hun specifieke radar-apparatuur kunnen zij een onverdachte, katalyserende werking hebben in de restauratie-wereld waar de economische krachten over het algemeen sterker zijn. ‘*Is alles van waarde zo weerloos*’, als de dichter ons voorhoudt? Alleen willoos maakt weerloos. Het is een misverstand te menen, dat de krachtstroom van de geldkraan de allesbeheersende factor is in de monumentenzorg. Kennis is

geen zwakstroom! integendeel. Alleen ze wordt onvoldoende gebruikt, ook onvoldoende daadwerkelijk ingezet, omdat men *waarde* ten op zichte van *nut* onderwaardeert, te weinig serieus neemt en volkomen ten onrechte vaak enkel als luxe beschouwt.

Daar zijn historici voor een deel misschien zelf schuld aan. Bij historische-beoefening ten behoeve van behoud heeft het 'zoeken naar' en het 'vinden van' waarden zich geen concurrentiepositie weten te veroveren, terwijl op basis van argumenten, dat wel degelijk mogelijk is. Waar techniek cultuur ontmoet, deinst de laatste terug. Toch is er moeilijk een werkveld te vinden waar zoveel kostbare energie kosteloos wordt ingezet of aangesproken. Hoe kan dat? Is de geest te gewillig en het vlees te zwak? Of moeten we samen toch tot de conclusie komen, dat het omgekeerde het geval is. Ook dat is een punt waar we ons gezamenlijk eens over moeten buigen. Ik zei het al: '*Kennis is geen zwakstroom*': **Kennis legitimeert!**

Monumenten maken – zichtbaar en tastbaar – als geen ander cultuurofgoed deel uit van ons persoonlijk en het collectief verleden. Het klinkt misschien wat bout, maar toch: zoals mensen een onvervreemdbaar recht hebben op hun eigen geschiedenis, zo hebben ook monumenten recht op hun eigen verleden. Maximaal leidt dat tot behoud, minimaal komt dat neer op het recht tot het kenbaar maken van de eigen identiteit. Dat hoeft niet te voeren tot bevrozing maar dient wel te leiden tot de maatschappelijke verplichting om minimaal de 'waarden te tonen' en het 'verhaal' dat objecten en structuren in zich bergen te vertellen, vast te leggen en door te geven. Dat is een minimale eis: een vorm van 'monumentenrecht'.

We worden dagelijks geconfronteerd met de resultaten van ontwrichting, vernietiging en amputatie van de mens en zijn leefomgeving: oorlogsbeelden van vandaag, gemengd met die van een halve eeuw terug, krijgen het predikaat 'misdadig' mee, maar ik durf te stellen dat systematische negatie, zinloze of vaak met het oog op gewin veroorzaakte aantasting, vernietiging of afbraak en bewust gewilde of toegelaten verloering binnen diezelfde termen vallen. De bouwhistoricus heeft een essentiële taak in de gevarenzone. Hij staat als geen ander dicht bij dat breukvlak. Liefst ervoor, maar als het niet anders kan meteen erachter.

Bouwhistorisch onderzoek vormt een essentieel onderdeel van het inzichtelijk te maken cultuurwaardenpatroon en levert wezenlijke bijdragen op het terrein van daadwerkelijk behoud. Juister nog: het bevordert de restauratie-economie, verdient zich zelf terug. Hierop zal vandaag ongetwijfeld door anderen nog worden gewezen.

De financiële basis voor onderzoek kan, dunkt mij, met een beetje goede wil zó worden geregeld, omdat het minder dan 1% kost van een restauratie-budget dat voor bouwhistorisch onderzoek nodig is en zichzelf al spoedig terugverdient. Kortom:

- Bouwhistorisch onderzoek moet op termijn verplicht worden.
- Het draagt bij aan de cultuurhistorische kwaliteitsverbetering.
- Het voorkomt het ongezien en onnodig verlies van veel bouwhistorische gegevens.
- Het draagt bij tot kennis en wetenschap.
- Het goed overgebrachte 'verhaal', vastgelegd in een bruikbaar, vooral leesbaar rapport, voedt uiteindelijk het voor waardering en behoud onontbeerlijke historisch besef.

Essentiële taak

De Monumentenzorg in Nederland heeft inmiddels enorme veranderingen ondergaan. De decentralisatie heeft grote wijzigingen gebracht. In de verhouding rijksoverheid en gemeenten is er die verschuiving op het punt van de bevoegdheden. De gemeenten hebben met hun meerjarenprogramma's en subsidiebevoegdheden het gereedschap feitelijk zelf in handen. Om de kosten hoeft men het niet te laten. De zekerheid bestaat dat de kosten voor de baat uitgaan. De verandering van de laatste jaren

heeft ook een flinke wissel getrokken op de interne organisatie van de Rijksdienst en had directe gevolgen voor de invulling van het bij de nieuwe situatie passende takenpakket. In het begrip 'kennisinstituut', een prachtige en kernachtige term, ligt een belofte en een uitdaging besloten. Die kennis is niet alleen in kasten en systemen, maar vooral ook in hoofden en harten opgeborgen, en er wordt hard aan gewerkt om die via automatisering en een objectendatabank zo optimaal mogelijk te ontsluiten.

Terug naar het werkelijke belang!

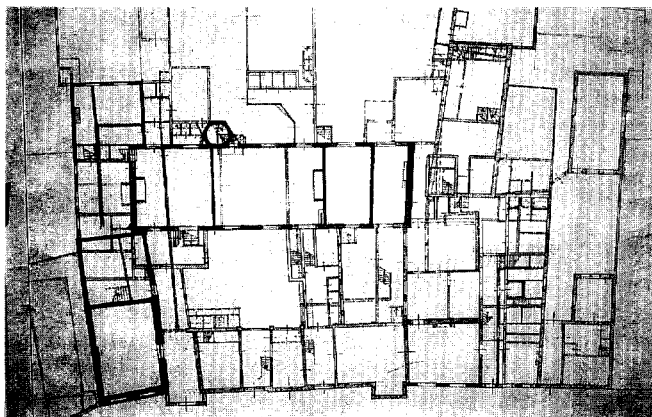
Nogmaals, bouwhistorisch onderzoek dient – wil het effect sorteren – geen doel op zich te vormen. Hiervan moeten bouwhistorici zich wel bewust zijn, want het gevaar van navelstaren, zelfgenoegzaamheid, onverstaanbaarheid, clanvorming en ego-tripperijs liggen ook in eigen kring dagelijks op de loer. Als die toeslaan wordt de SBN niet veel meer dan een 'klisklezen-club', een club van kletskousen. Bouwhistorisch onderzoek is dus **geen luxe, maar noodzaak**. Dat besef dringt maatschappelijk langzaam maar zeker door. De tijd is rijp voor een doorstoot. Maar dan moet wel eensgezindheid bestaan voor de wijze van aanpak en de te nemen marsroute. De RdMz ziet het als haar taak in samenwerkingsverband krachtig mede gestalte te geven aan dat veelbelovend perspectief.

Monumentenzorg klinkt te zorgelijk, zo kommervol: er wordt te veel geredeneerd vanuit het defensief. Daar moeten we toch vanaf. De RdMz zal zich dan ook graag samen met U beraden over de strategie van wat we zouden willen noemen een 'kennis-offensief'. Kennis in het offensief brengen en uitbuiten, levert niet alleen meer kansen op, maar brengt uiteindelijk een aantrekkelijk markt-waardig produkt. Hiervoor staan publicatiemedia ten dienste. Er wordt vanuit de RdMz naar gestreefd binnen het publicatiebeleid veel meer ruimte te bieden voor publikaties die in samenwerking met externen worden gemaakt of de produkten die van buitenaf worden aangeboden.

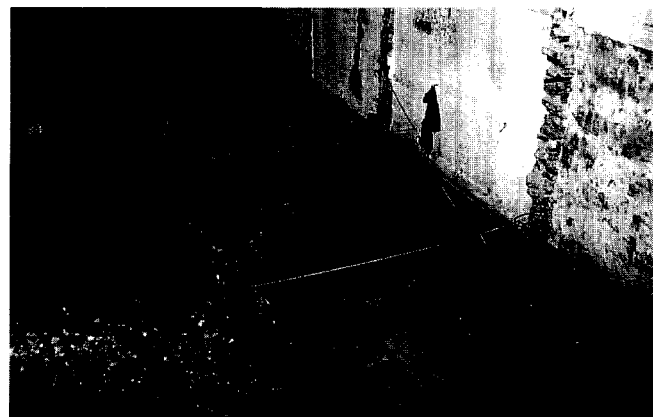
Een perspectief

De RdMz en de buitenwacht hebben wederzijds als volwassen partners elkaars steun nodig. Dat lukt alleen wanneer de RdMz in een open dialoog en goed samenwerkingsverband met het veld samenwerkt. Betutteling en abstracte regelgeving zijn geen basis, maar werken averechts. De decentralisatie van de Monumentenzorg schept enerzijds nieuwe mogelijkheden, maar dwingt anderzijds om nieuwe wegen te gaan. Belangrijke aandachtspunten en actiepunten zijn daarbij:

- Intensivering van bouwhistorisch vooronderzoek bij restauratie.
- Creëren van een financieel draagvlak voor bouwhistorisch onderzoek, verankerd in de planontwikkeling en -uitvoering.
- Centrale registratie van het werkveld is noodzakelijk en duidelijke project-afweging voor het vaststellen van het belang en de prioriteiten; dat vergt een goed functionerend bouwhistorisch netwerk.
- De RdMz wil een constructieve bijdrage blijven leveren aan theoretische en praktische opleiding en bijscholing van bouwhistorici, bijvoorbeeld door stages.
- Er ligt een taak bij de bewaking van de kwaliteit van onderzoek en onderzoekers.
- Toetsing van opdrachtformulering en van bereikt resultaat, mede ter voorkoming van beunhazerij.
- De RdMz heeft een taak bij de verwerving, opslag en verwerking, alsmede de raadpleging van documentatie-gegevens.
- Het uitbouwen van de bouwhistorische expertise via de objectendatabank en het toekomstig steunpuntennetwerk.
- RdMz wil ook in de toekomst graag gastvrijheid blijven bieden aan het bouwhistorisch platform, een prachtig medium voor de directe uitwisseling van de ervaringen op de werkvloer. Het heeft een belang-

Afb. 4. Hof van Zevenbergen 's-Hertogenbosch. Uit het bouwhistorisch onderzoek is de relatieve ouderdom van de verschillende muren, constructies en bouwmassa's vast te stellen. Deze bouwchronologie is van essentieel belang voor een goed restauratieplan (bouwhistorisch onderzoek en tek. W.F. Weve).

Afb. 5. Hof van Zevenbergen 's-Hertogenbosch, linker zijvleugel. Bouwhistorisch onderzoek aangevuld met een archeologische opgraving geven informatie over verdwenen muren en houtconstructies alsmede de draagkracht van de funderingen en de ondergrond. Onderzoek tijdens de uitvoering van de bouw (foto BAD 's-Hertogenbosch).

rijke forumfunctie waar geestverwanten elkaar ontmoeten en ontwikkelingen uitwisselen.

- Versterking van de bouwhistorische component in mankracht binnen de afdeling Cultuurwaardenonderzoek van de RdMz, waarbij als ideaal een bouwhistoricus die zich vanuit de daartoe duidelijk geformuleerde taakstelling exclusief bezighoudt met ontwikkeling, uitbouw van het métier via de in- en externe contacten.

Waar ik naar toe wil is duidelijk: een organisatie die met kwaliteit voorziet in deze behoeften en daarin blijft voorzien.

A.G. Schulte

Toepassing van het bouwhistorisch onderzoek binnen de gemeentelijke monumentenzorg

Voor de duidelijkheid meld ik u dat ik hier niet als deskundig bouwhistoricus schrijf¹ en dat is misschien maar goed ook, want mijn verhaal is vooral bedoeld voor niet-bouwhistorici. Soms is het immers beter om iemand die aan de zijlijn staat het belang van andermans vak naar voren te laten brengen. Heeft op die manier bijvoorbeeld Willibrord, 1300 jaar geleden vanaf deze plaats het Christendom verbreidend, niet ook de macht van de Frankische koningen vergroot? Zo zie ik de bouwhistorie als een deel van een groter historisch geheel, dat met name nauwe verwantschap heeft met archeologie en historische geografie. Als Drie-eenheid kunnen zij een belangrijke bijdrage leveren aan de verbetering van de kwaliteit van onze leefomgeving.

Waarom bouwhistorie?

Om op deze vraag antwoord te geven, zullen we eerst een definitie moeten geven: bouwhistorisch onderzoek houdt zich bezig met het ontleiden van gebouwen en van de samenhang die zij met hun omgeving hebben, teneinde hun ontwikkeling te kunnen reconstrueren. Hierdoor kunnen we inzicht verkrijgen in de historische ontwikkeling, in de constructie en de afwerking van een gebouw en in die van zijn plaats in de omgeving. De kennis van die constructie en afwerking is beslist noodzakelijk, niet alleen omdat het leuk is, maar omdat het nodig is. Een monument ontleent,

in tegenstelling tot een helaas maar al te algemeen gangbare opvatting, zijn belang niet louter aan zijn gevel. Zijn interne constructie en afwerking zijn van een zeker zo groot historisch belang. Vooral wanneer een oud gebouw veranderd wordt, is bouwhistorisch onderzoek noodzakelijk. Immers, vóór het midden van de 19de eeuw zijn er nauwelijks bouwtekeningen en die er zijn, zijn vaak onvolledig of onbetrouwbaar. Het gebouw zelf daarentegen kan veel gegevens over zijn eigen ontstaansgeschiedenis verschaffen. Alleen op basis van die gegevens kan een verantwoord plan voor de verandering van een gebouw opgesteld worden. Deze gegevens dienen bij voorkeur vóór het opstellen van de plannen en in ieder geval vóór het begin van de bouwwerkzaamheden beschikbaar te zijn. Er is namelijk niets vervelender dan dat essentiële gegevens tijdens het bouwen tevoorschijn komen: dat maakt aanpassingen van het plan tijdens de bouw nodig en dat leidt tot onnodige en dure vertragingen.

Bouwhistorisch onderzoek dient dus in een zo vroeg mogelijk stadium van de bouwvoorbereiding plaats te vinden. Drie oud vaderlandse gezegden daarbij zijn van toepassing: 'Voorkomen is beter dan genezen', 'De kost gaat voor de baat uit' en 'Regeren is vooruitzien'.

Praktijkvoorbeelden

Aan de hand van een aantal praktijkvoorbeelden zal ik bovenstaande illustreren. Enkele afbeeldingen van het Hof van Zevenbergen laten zien hoe de vondst van de fundering van een verdwenen muur tijdens het bouwhistorisch onderzoek dienst kon doen voor een op enkele meters verder geplande dwarsmuur (afb. 4-7). Hierdoor konden een middeleeuwse balklaag en een trap gehandhaafd blijven en kreeg de ruimte zijn oorspronkelijke maat terug. In hetzelfde gebouw kon de dwarsstabiliteit van de lange hoofd vleugel worden hersteld door het weer aanbrengen van een hout-skeletconstructie en een stenen dwarsmuur, waarvan de bouwsporen tijdens het vooronderzoek zijn aangetroffen. Een dia van een pand in Utrecht toonde vervaarlijke scheuren in een eeuwen oude muur (afb. 8). De constructeur wilde de muur daarom afbreken. De bouwhistoricus kon echter aantonen dat de verzakking ontstaan was door de aanleg van een put. Herstel van de toen gesloopte funderingsboog redde de muur. Beide voorbeelden toonden aan dat het gebouw door vroegtijdige signalering zowel in constructieve zin als in historisch oogpunt beter en ook goedkoper gerestaureerd kon worden.

Een belangrijke conclusie uit het voorgaande is dat bouwhistorie een bij uitstek dienende discipline is. De bouwhistoricus verschaft de architect en de aannemer de gegevens die noodzakelijk zijn voor een verantwoorde restauratie met behoud van zoveel mogelijk authentieke substantie. Dat daarbij ook nog interessante conclusies op historisch wetenschappelijk gebied getrokken kunnen worden, is mooi meegenomen. Het draagt bij tot de arbeidsvreugde van de bouwhistoricus.

Het voorgaande heeft voornamelijk betrekking op individuele gebouwen. In een stad vormen die gebouwen echter onderdeel van een groter geheel: huizenblokken en stratenpatroon. Ook die zijn in moderne tijden aan veranderingen onderhevig. Door het verzamelen van gegevens over de individuele huizen in bijvoorbeeld een bouwblok ontstaat inzicht in de wordingsgeschiedenis, die weer kan bijdragen aan een verantwoord omgaan met de stedelijke structuur. *Regeren is vooruitzien!* Ter illustratie werden enige dia's getoond van de bouwblokinventarisaties die in 's-Hertogenbosch worden uitgevoerd. Door de samenhang van de afzonderlijke huizen te bekijken kunnen gemeenschappelijke zijmuren, maar ook oude steegjes worden aangetoond, die bij de verbouwing kunnen worden benut. Als voorbeeld werden de panden Hinthamerstraat 111 en 113 getoond. Bouwhistorische inventarisaties van bouwblokken, waarbij het inwendige van de gebouwen wordt bekeken, kunnen heel andere monumentenlijsten opleveren (afb. 9-11).

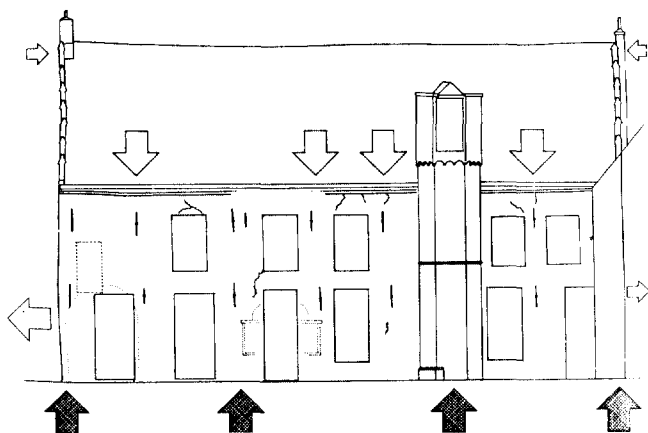
In een uitgebreidere vorm gebeurt dat bij de cultuurhistorische effectenrapportage, waarbij een geheel stadsdeel of een stuk landelijk gebied onderzocht wordt. Daarbij speelt niet alleen de bouwhistorische inventarisatie, maar ook de archeologie en de historische geografie een rol (afb. 12). De samenhang van deze vakken is zoals al gezegd is, zeer groot.

Resultaat van dit alles: kwaliteit, betere leefomgeving, aangenaam verblijfsklimaat, economisch van groot belang.

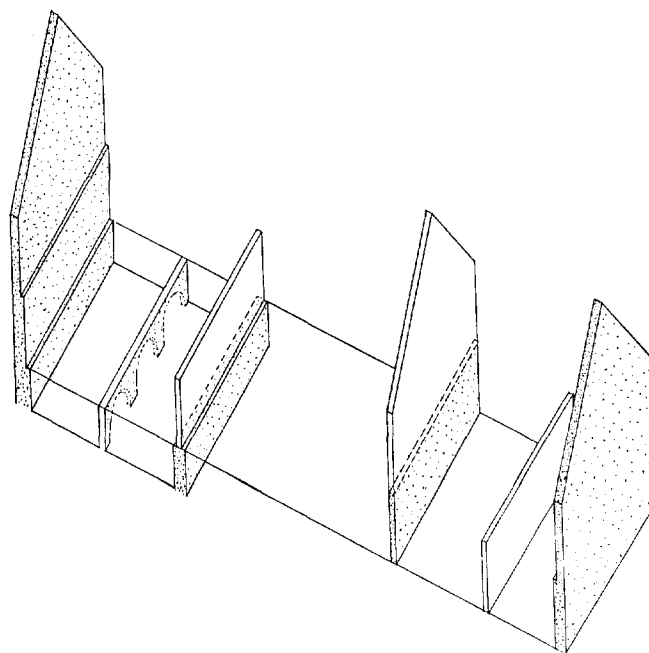
Een probleem is de opleiding en de kwaliteit van bouwhistorici. Het is een bij uitstek praktisch vak dat al doende geleerd wordt. Naast cursussen van de NCM/SBN zijn (lange) stages bij ervaren bouwhistorici zeer zinnig. Later kan men dan doorschuiven bijvoorbeeld als tekenaar bij een restauratie-architect. De vergelijking met de school van Willibrord, die een groot aantal missionarissen opleidde, dringt zich op.

T.J. Hoekstra

I Tekst van een lezing bewerkt en aangevuld door R. Gruben en A. van Drunen.

Afb. 6. Hof van Zevenbergen 's-Hertogenbosch. Achtergevel hoofdvleugel. Analyse van de scheuren en vervormingen t.g.v. zakkings. Actie- en reactiekrachten aangegeven met pijlen. Stabiliteit aanbrengen door op oude funderingen muren te herbouwen (bouwhistorisch onderzoek en tek. W.F. Weve).

Afb. 7. Hof van Zevenbergen 's-Hertogenbosch, hoofdvleugel. Schematische weergave van bestaande en verdwenen muren i.v.m. de dwarsstabiliteit (bouwhistorisch onderzoek en tek. W.F. Weve).

Bouwhistorisch onderzoek binnen het gemeentelijke monumentenbeleid

Ik wil u iets vertellen over bouwhistorisch onderzoek binnen het gemeentelijke monumentenbeleid. Uit het voorgaande heeft u begrepen wat bouwhistorie inhoudt, wat het oplevert en wat u ermee kunt doen. Aan alle voorbeelden die zojuist de revue zijn gepasseerd, wil ik er nog één toevoegen, een meer abstracte, een gedachtengang over het functioneren van de stad, voortkomend uit bouw- en stedenbouwhistorisch onderzoek. In Groningen vormt deze gedachte een belangrijke leidraad voor het monumentenbeleid. Aansluitend vertel ik u iets over mogelijkheden om bouwhistorisch onderzoek te organiseren op gemeentelijk niveau.

Een stad of een dorp, wat is dat eigenlijk? Op het eerste gezicht een verzameling straten en gebouwen, maar in wezen een verzameling functies, een mierenhoop vol tegenstrijdige belangen, een levend artefact, het resultaat van een bij uitstek dynamisch ontwikkelingsproces. De samenleving is de motor achter dit proces. De gebouwde omgeving vormt hier van een tastbare neerslag en als ze de kans krijgt een cultuurhistorische erfenis voor het nageslacht.

Grofweg onderscheiden we in een stad de volgende gebieden:

- na-oorlogs;
- voor-oorlogs;
- het singelgebied;
- dikwijls een 17de of 18de eeuwse uitbreiding;
- en natuurlijk de middeleeuwse kern.

Iedere schil met een eigen karakteristiek. En willen we de betreffende karakteristiek behouden, dan zullen we in die geest met dat stadsdeel om moeten gaan.

Afb. 8. Dwarsmuur in Pandhuis, Zwaansteeg 11 Utrecht. Verzakkingen en scheuren werden veroorzaakt door een put onder de muur, hier niet zichtbaar (foto Gemeentelijke Fotodienst Utrecht)

Zo geldt bijvoorbeeld voor het 'voor-oorlogse gebied' de absolute eenheid tussen architectuur en stedenbouw. Karakteristiek is ook het enorme voorwerk (bijna dagdromerij) van (onuitgevoerde) plannen, die veel laten zien van hoe er in die tijd gedacht werd.

De middeleeuwse kern zit echter totaal anders in elkaar. Hier speelt zich van origine namelijk een proces af dat het karakter van de binnenstad evenzeer bepaalt als de geveltjes die er in staan.

Omdat het werkterrein van de bouwhistorie in eerste instantie in binnensteden ligt, immers over het bouwen vanaf de late 19de eeuw zijn we op papier redelijk goed geïnformeerd, wil ik op die binnenstad in zijn algemeenheid even nader ingaan.

Vergelijken we de actuele plattegrond van een willekeurige stad in Nederland met het kaartje van Van Deventer uit de tweede helft van de 16de eeuw, dan kunnen we niet anders constateren dat die stad in de afgelopen ruim 400 jaar niet dezelfde is gebleven. De totale nederzetting van toen is het centrum van vandaag geworden. Alleen dat heeft al een enorme functieverandering met zich meegebracht, nog afgezien van het feit dat onze samenleving er nu anders uitziet dan 400 jaar geleden. Realiseren we ons bovendien dat voorafgaande aan Van Deventer de nederzetting in bijna alle gevallen al meer dan 400 jaar ontwikkeling achter de rug heeft, dan moeten we constateren dat die schijnbaar zo starre steenachtige stad heel flexibel is en er op geen enkel moment in zijn ontwikkeling hetzelfde uit heeft gezien.

Resultaten van archeologisch onderzoek tonen ons dat het beloop van de infrastructuur (straten, waterlopen en verkavelingen) de meest constante factor in de ontwikkeling is geweest en juist de bebouwing door de eeuwen heen sterk aan verandering onderhevig was en is. We moeten constateren dat voor bijna alle steden geldt, dat uit de oudste fase van haar bestaan bovengronds geen spoor meer rest, het stratenplan en de verkavelingsstructuur lag na het ontstaan van de nederzetting daarentegen vrijwel onmiddellijk vast en dit patroon is tot op de dag van vandaag in de meeste binnensteden intact gebleven.

Zo ontstaat een beeld van een permanent proces van vernieuwing en verandering van de derde dimensie op een min of meer gefixeerde tweedimensionale stedenbouwkundige plattegrond.

En het zijn vooral de functionele wijzigingen en de gebruikerswensen geweest, die we verantwoordelijk kunnen stellen voor de vernieuwing en verandering in de derde dimensie. Ook moeten we voor ogen houden dat de actuele situatie niet meer is dan een momentopname, in een lange ont-

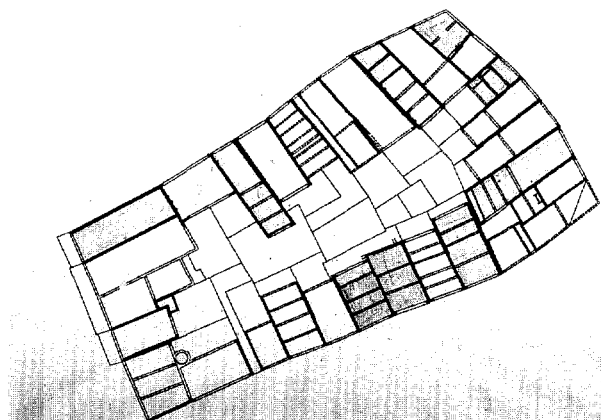
wikkeling, waarvan het begin ver achter ons ligt en het eind nog niet in zicht is.

In deze ontwikkeling heeft de monumentenzorg door haar methode van instandhouden paradoxaal genoeg, weliswaar als reactie op het al even desastreuze denken over de stad uit de jaren zestig, grote schade aan het gebouwenarchief aangericht. Te veel aandacht was er voor instandhouding en reconstructie van het beeld (waarbij, laat ik zeggen alle middelen waren gerechtvaardigd). Te weinig aandacht was er voor de begeleiding en beheersing van het proces van geleidelijke maar permanente vernieuwing van de bebouwing. Een soort recycling-proces dat veel karakteristieker voor binnensteden is, dan het kunstmatig instandhouden van gevels. Daarmee wil ik niet zeggen dat de monumentenzorg haar traditionele taken moet verwaarlozen. Wel moet zij meer open staan voor het feit dat de situatie van vandaag de dag geen eindfase is, en dat de door velen zo gevreesde veranderingen onderdeel zijn van hetgeen de stad gemaakt heeft tot wat zij is. Door aan de veranderingen te sturen kan veel beter inhoud gegeven worden aan de instandhouding van de binnenstedelijke karakteristiek, dan door veranderingen tegen te houden en het bestaan van het veranderingsproces in feite te ontkennen. Na enkele decennia van historische reconstructie en verfraaiing van binnensteden, wordt het daarom tijd voor verbreding en meer inhoudelijke verdieping van de monumentenzorg!

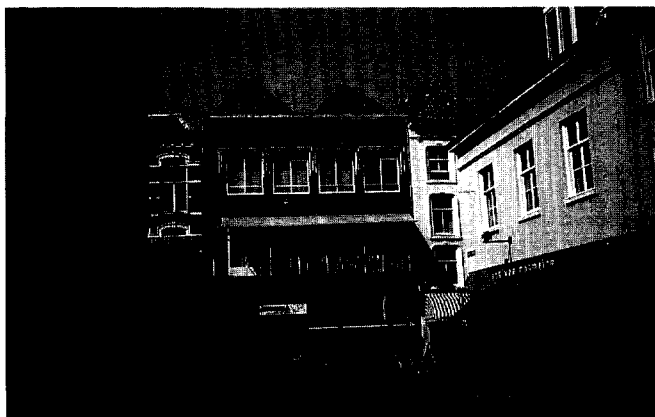
Ten aanzien van de verbreding kunnen we stellen dat door de inventarisatie en selectie van jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940 de horizon van de monumentenzorg drastisch wordt verbreed, waarbij het aandachtsgebied van de binnenstad tot en met het voor-oorlogse gebied wordt vergroot.

Ten aanzien van de inhoudelijke verdieping kan worden opgemerkt dat de nagestreefde integratie van de monumentenzorg in de ruimtelijke ordening, de behoefte aan kennis over de ruimtelijke ontwikkeling van steden en dorpen vergroot. Inventarisatie, onderzoek en documentatie van bouw- en bodemarchief vormen daarvoor belangrijke bouwstenen.

Zoals u weet zag na lang wachten in 1961 de eerste Monumentenwet het licht en kwam ruim 25 jaar later de herziening. Wat velen hadden gehoopt stond er niet in: geen woord over bouwhistorie, terwijl aan de archeologie een heel hoofdstuk is gewijd.

Afb. 9. Bouwblok in 's-Hertogenbosch: bouwhistorische inventarisatie. Balklagen, kapconstructies, kelders en interieurafwerkingen bepalen mede de monumentwaarde. De (rijks)monumentenlijst, die is opgesteld op basis van uiterlijke kenmerken, ziet er heel anders uit. Stippen = bestaande rijksmonumenten; getinte huizen = bouwhistorisch waardevol; gekruist gearceerd = historische bouwmuren (tek. H. Hundertmark BAD 's-Hertogenbosch)

Afb. 10. Fonteinstraat 9-13 's-Hertogenbosch. Panden met onaantrekkelijke gevel (1960) kunnen soms belangrijke bouwhistorische waarden aan het oog onttrekken. De oude kapconstructies zijn aan de dakvorm herkenbaar (foto BAD 's-Hertogenbosch).

Hoewel archeologie en bouwhistorie grote overeenkomsten vertonen en voor een groot deel in elkaars verlengde liggen (waarbij het maaiveld een volkomen willekeurige grens vormt), heeft de archeologie dus ontegenzeggelijk een voorsprong op de bouwhistorie.

Meischke verwoorde het bij zijn afscheid bij de Rijksdienst zo: *'Een van de grootste en moeilijkst uit te roeien misstanden was en is, dat men oud muurwerk dat zich onder de grond bevindt gaarne archeologisch onderzoekt, doch wanneer het zich in een gebouw in restauratie bevindt, men er op de meest grove wijze mee omspringt zonder ook maar een minimum aan documentatie te plegen'*.

Een afspiegeling van het verschil in positie tussen archeologie en bouwhistorie zien we ook in de bemensing: op rijksniveau is onderzoek en documentatie de primaire taak bij de ROB, bij de RdMz is op dit moment geloof ik slechts één bouwhistoricus als zodanig in functie. Bij gemeenten is de situatie niet veel anders: circa 25 gemeenten hebben één of meer archeologen in dienst, tegen slechts 2 (Utrecht en 's-Hertogenbosch) bouwhistorici.

Toch lijkt het erop dat de situatie aan het veranderen is. In toenemende mate worden gebouwen in diverse andere gemeenten voor of tijdens restauratiewerkzaamheden zorgvuldig opgemeten en verschijnen er rapporten en zelfs publikaties over. Een aantal gemeenten is inmiddels al zover dat zij ten aanzien van bouwhistorisch onderzoek het een en ander hebben geregeld.

Wat namelijk **wel** in de nieuwe Monumentenwet is opgenomen, is de decentralisatie van de Monumentenzorg. Gemeenten die dat willen kunnen de verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de Monumentenwet vrijwel geheel van het Rijk overnemen. De meeste gemeenten (zeker de grotere) hebben hiervan gebruik gemaakt. Het uitvoeren of doen uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek en documentatiewerk is daarmee een kwestie van gemeentelijke prioriteitsstelling geworden. In navolging van hun verantwoordelijkheid voor het beheer van het bodemarchief, voelen steeds meer gemeenten zich verantwoordelijk voor hun bovengrondse gebouwde archief en nemen zij de uitvoering van hun wettelijke taken (in het kader van de Monumentenwet) blijkbaar zo serieus mogelijk.

Een overzichtje: in de volgende gemeenten wordt door het eigen monumentenbureau meer of minder incidenteel bouwhistorisch onderzoek verricht: Amsterdam, Alkmaar, Delft, Dordrecht, Gouda, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch en Utrecht. Deze gemeenten besteden ook dikwijls onderzoek uit aan de particuliere sector. Dat laatste

geldt tevens voor de gemeenten Arnhem, Breda, Eindhoven, Kampen, Leiden, Nijmegen, Tiel, Roosendaal, Wageningen en Zutphen. Overigens zijn er aanzetten tot bouwhistorisch onderzoek te noemen in Amersfoort, Bergen op Zoom, Deventer, Maastricht, Weesp en Zwolle. Laat niemand zich door deze lijstjes te kort gedaan voelen als zijn of haar gemeente waar wel wat gebeurt niet genoemd wordt, de lijstjes zijn niet uitputtend. Wel is er reden tot gevoel van tekort schieten als er in uw gemeente op het gebied van bouwhistorisch onderzoek nog helemaal niets gebeurt...!

Hiervoor is reeds gesteld: bouwhistorisch onderzoek dient binnen het gemeentelijk monumentenbeleid primair twee praktische doelen:

1. als fundering onder de verlening van een monumentenvergunning;
2. als kennisvergroter voor de ontwikkeling van de stad.

In het eerste geval kan soms worden volstaan met een zogenaamde **bouwhistorische verkenning**, een soort waardebeoordeling op onderdelen van een gebouw, waaruit blijkt wat de meest belangrijke delen zijn en op welke andere plaatsen ruimte is voor gewenste wijzigingen en aanpassingen. Een ervaren bouwhistoricus kan een waarneming met bijbehorend restauratieadvies in 1 à 2 dagen maken.

Bestaat er behoefte aan een globale bouwgeschiedenis en meer documentatie van bouwsporen in de vorm van foto's en tekeningen, dan is een zogenaamde **bouwhistorische opname** aan te raden. Voor een opname met een bijbehorend rapportje moet voor een ervaren bouwhistoricus al gauw gedacht worden aan een week werk.

Als bij een bouwhistorische waarneming blijkt dat het om een bijzonder waardevol pand gaat, dan is een zogenaamd **bouwhistorisch groot onderzoek** op zijn plaats. Realisatie hiervan moet bij voorkeur gebeuren voor en tijdens de geplande bouwactiviteiten. Dit onderzoek dient naast de planvoorbereiding ook een meer wetenschappelijk doel. Reken dan maar op weken tot maanden werk, waarbij deze periode voor een wetenschappelijke uitwerking verdubbeld moet worden. Als basis onder een door de gemeente te verlenen monumentenvergunning; de zogenaamde artikel 11 procedure in het kader van de Monumentenwet, is een bouwhistorische *verkenning* het absolute minimum en een *opname* zeer aan te bevelen. Immers, hoe kun je een aangevraagde wijziging in een monumentaal gebouw beoordelen zonder te weten waaruit die monumentaliteit bestaat, want die hoeft u in de redengevende omschrijving meestal niet te zoeken!?

Conclusie: neem je als gemeente je taak als uitvoerder van de Monumentenwet serieus, dan is het niet meer de vraag *of* je bouwhistorie organiseert, maar *hoe* je het organiseert.

Ten aanzien daarvan 4 punten van aandacht. Noodzakelijk zijn:

- a. politiek draagvlak;
- b. een juridisch kader;
- c. financiële middelen; en
- d. natuurlijk mensen die het uitvoeren.

Over deze punten wil ik het verder met u hebben.

Politiek draagvlak

Ten aanzien van het 'politiek draagvlak' het volgende: als ambtenaar kun je wel wat rommelen in de marge, maar wil het werkelijk wat worden dan is er een politieke basis voor nodig. Wat ik hiermee bedoel is dat als er geen wettelijk instrumentarium is om je op te beroepen, je in één of andere vorm een raadsbesluit nodig hebt, waarmee bouwhistorisch onderzoek kan worden afgedwongen. En voor een raadsbesluit moet je eerst een wethouder meehabben.

Probleem daarbij is, dat in tegenstelling tot wat menig bouwhistoricus zich zou wensen, bouwhistorisch onderzoek, wat voor leuke stukjes er ook in de krant verschijnen, niet gauw tot een 'hot item' op de politieke agenda zal worden. Dus zie die wethouder er maar eens warm voor te krijgen! Mogelijkheden in een dergelijke situatie zijn:

1. de invloed van een beleidsmedewerker die dicht bij de politiek staat aanwenden;
2. gebruik maken van de invloed van de monumenten/welstands-commissie op B&W;
3. het voorstel uit de sectorale hoek halen en zo breed mogelijk voorrijden (Groningen: RO/EZ-breed);
4. de voorstellen op het gebied van bouwhistorie onderdeel maken van een veel omvangrijker besluitvorming door koppelverkoop of het bespelen van de wethouder;
5. en overigens moet je alles natuurlijk niet meteen voor 100% willen regelen.

Juridisch kader

De volgende vraag is: 'Hoe regelen we het?'.

Ten eerste zal de politiek moeten worden overgehaald door middel van een **goed beargumenteerde beleidsnota**, waarin staat *hoe* te organiseren. Vervolgens zal de nota zijn vertaling moeten krijgen in de **gemeentelijke monumentenverordening**. De VNG komt binnen afzienbare tijd met een nieuwe modelverordening waarin naar verluidt het een en ander aan bouwhistorisch onderzoek is opgenomen. In afwachting daarvan heeft het College van B&W in Groningen besloten dat er bouwhistorisch onderzoek als voorwaarde in de vergunningverlening kan worden opgenomen. In praktijk passen we dit tot op heden alleen toe waar historisch materiaal verdwijnt.

Financiële middelen

Ten aanzien van de financiële middelen de vragen 'Wat kost het?' en 'Wie betaalt het?'.

Over de kosten van bouwhistorisch onderzoek het volgende: een bouwhistorische waarneming (woonhuis) kost al gauw f 1.000,-; een bouwhistorische opname het twee tot drie dubbele en reken voor een bouwhistorisch groot onderzoek maar f 25.000,-. Geen kattenpiss, toch bedragen zelfs de kosten van een groot onderzoek zelden meer dan 5% van de bouwkosten. Even ter vergelijking, het architectenonorarium bedraagt hiervan circa 10%!

Nu de vraag: 'Wie betaalt dit?'. Daarvoor zijn verschillende mogelijkheden, een beetje afhankelijk van hoe dwingend je bouwhistorisch onderzoek in de regelgeving hebt kunnen opleggen. Dikwijls is ook een stapeling van financiële bronnen mogelijk.

1. Ten eerste: bouwhistorisch onderzoek is in principe subsidiabel, zowel binnen de BRRM als binnen de SVF (is een kwestie van gemeentelijke prioriteitsstelling bij de verdeling van de middelen).
2. Ten tweede: bouwhistorisch onderzoek werkt tijdsbesparend en kwaliteitsverhogend bij de planbeoordeling ten behoeve van de verlening van de monumentenvergunning (dat zou de gemeente als vergunning verlenende instantie wat waard moeten zijn). Zij kan bijvoorbeeld besluiten het restauratiedeel van de inkomsten uit bouwleges hiervoor aan te wenden.
3. Er bestaat een overlap in werkzaamheden tussen die van de bouwhistoricus en die van de architect: de opmeting is geld waard en in principe verkoopbaar aan de architect.
4. Kosten kunnen worden verhaald op de verstoorder. Dat is het verhaal van Malta. Ik zeg er meteen bij dat ik daarmee nooit verder zou willen gaan dan 50%. Immers, de verstoorder vormt weliswaar de aanleiding, maar de gemeenschap stelt prijs op onderzoek.
5. Vergelijkbaar met de kosten van archeologisch onderzoek lukt het bij grote (overheids)projecten vaak de kosten van bouwhistorisch onderzoek voor een deel onder te brengen bij de projectkosten.
6. In Groningen, waar we bouwhistorisch onderzoek in de vergunningverlening aan het regelen zijn, heeft het College ook besloten dat 50%

Afb. 11. Bij bouwhistorische inventarisaties worden ook de interieurs en constructies bekeken. Verborgen achter moderne muren en plafonds bevinden zich nog veel waardevolle monumentale zaken. Stucwerkplafond ontdekt tijdens een inventarisatie van een bouwblok. Hoge Steenweg 5/7 's-Hertogenbosch (dia BAD 's-Hertogenbosch).

van de kosten daarvan op de veroorzaker mogen worden verhaald. Een raadsbesluit hierop volgt pas na de zomer.

Wie voert het uit?

1. Een medewerker in dienst van de gemeente, bijvoorbeeld als onderdeel van plantoetsing (waardebepaling). Hij of zij zal dan wel over de nodige achtergrondkennis moeten beschikken;
2. Een stichting als de SHBO (voor boerderijen);
3. Een particulier bureau (schieten als paddestoelen uit de grond);
4. Tot slot biedt de meer uitgebreide regioservice van de RdMz op termijn hiervoor haar diensten misschien aan.
5. Vergelijkbaar met de regioservice van de RdMz zie ik in de nabije toekomst ook grotere gemeenten in deze hun diensten (tegen betaling) aan kleinere aanbieden.

In Groningen hebben we voor bouwhistorische waarneming en documentatie een architectuurhistoricus in de banenpoolregeling, die wordt bijgestaan door vrijwilligers. Daarnaast wordt er af en toe onderzoek uitbesteed aan particuliere bureaus. Allemaal nog niet ideaal, maar het begin is er.

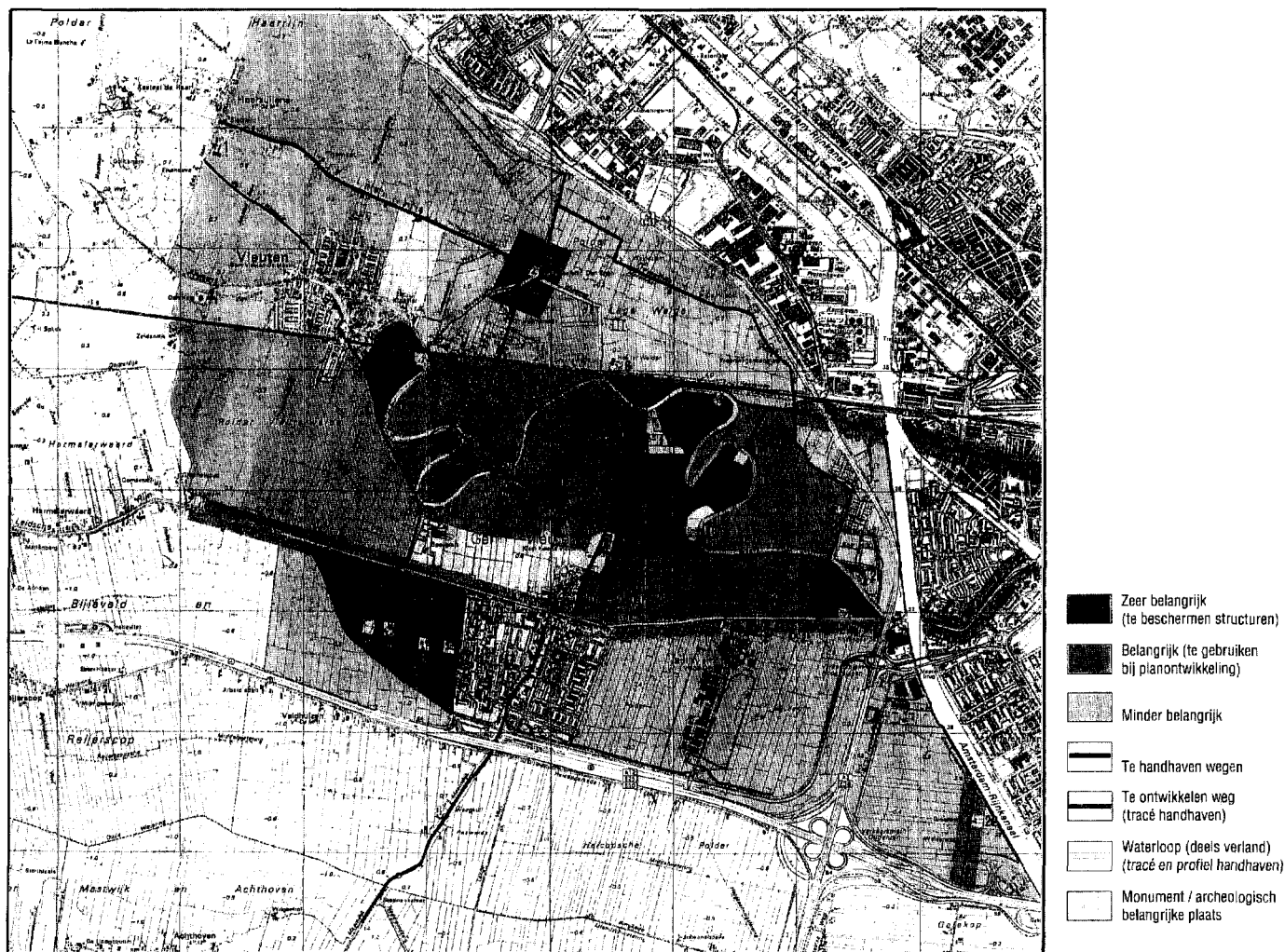
Bij het realiseren van bouwhistorisch onderzoek bestaan dus meer mogelijkheden dan je op het eerste gezicht denkt.

Anderzijds zijn daarmee ook nog wel problemen te verwachten. Ik denk daarbij bijvoorbeeld aan:

- het ontbreken van een opleiding voor bouwhistorici en daarmee samenhangend, kwaliteitsnormen voor hun werk;
 - vragen met betrekking tot archiefbeheer, waar en door wie, etc.
- Ten aanzien van dit soort punten lijkt er een taak voor de SBN.

Hiermee wordt duidelijk:

- dat een gedecentraliseerde monumentenzorg in principe een goed startpunt vormt voor bouwhistorisch onderzoek;
- dat bouwhistorie een steeds serieuzere tak binnen de monumentenzorg aan het worden is;
- dat iedere zichzelf respecterende vergunningverlenende gemeente eigenlijk niet meer aan bouwhistorie voorbij kan gaan; en
- dat er voor organisatie, regelgeving en financiën, meer mogelijkheden zijn dan je op het eerste gezicht zou denken.

Afb. 12. Cultuur Historische Effectrapportage (CHER). Ter voorbereiding van stedenbouwkundige VINEX-lokatieplannen is ook een bouwhistorische inventarisatie van belang (kaart CHER 'Leidsche Rijn', M. Snelleman gemeente Utrecht 1995).

Tot slot citeer ik de rijksoverheid nog maar eens uit haar vierde nota over Ruimtelijke Ordening: 'Bij het veiligstellen van basiswaarden moeten burgers en overheid, voor zowel het stedelijke als het landelijke gebied er zorg voor dragen dat: steden, dorpen en landschappen niet eenvormig worden en de historisch gegroeide situatie [...] niet onherkenbaar wordt en [daar komt ie] in geval van verstoring tenminste wordt gedocumenteerd'.

C.J. van Haaften

Het bouwhistorisch onderzoek procedureel georganiseerd

In 1999 bestaat de KNOB 100 jaar. Een van de eerste daden van de jonge instelling was het uitbrengen van een concepttekst voor een monumentenwet. In 1923 volgde een discussie over de monumentenwet en de natuurschoonwet (over het aspect van het cultuurhistorisch landschap). Het duurde desalniettemin 60 jaar voordat de monumentenwet een feit was

(in Nederland althans, want in Nederlands Indië was in 1931 al een 'monumentenordenantie' conform de KNOB-tekst van kracht). Er bestonden echter al een Rijkscommissie en een Rijksbureau voor de Monumentenzorg en een van de eerste opdrachten van deze instituten was het 'beschrijven van de monumenten van geschiedenis en kunst' en het opstellen van een 'voorlopige lijst van beschermde monumenten'. Hiermee deed het bouwhistorisch onderzoek op rijksniveau zijn intrede, vooral ter vermeerdering van de wetenschappelijke monumentenkennis. Ten behoeve van de restauraties gold die drang tot kennisvermeerdering in mindere mate, omdat de restauratiefilosofie zich voornamelijk baseerde – al wordt dit dikwijls ontkend – op uitgangspunten van politieke visie en moderne architectuur. De neo-gotiek van Cuypers was meer een uiting van de triomferende rooms-katholieke kerk (na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie), dan van zorgvuldig wetenschappelijk verantwoorde restauratie; het reconstrueren van woonhuizen in 17de-eeuwse vormen vond zijn oorzaak meer in een verheerlijking van 'neerlands eigen cultuur', dan in een zorgvuldig bouwhistorisch onderzoek. Kalf

volgde tijdens zijn bewind vooral de nieuwe architectuuruitingen, terwijl de hang naar 'zichtbare materialen' (bijvoorbeeld ontleisteren, ook het interieur) sterk beïnvloed is door het in de dertiger jaren gehanteerde 'Delftse school' principe.

Na het tot stand komen van de Monumentenwet in 1961 richtte de aandacht van de Nederlandse Monumentenzorg zich voornamelijk op het uitwerken van een monumentenlijst en een register van beschermde stads- en dorpsgezichten. Daarnaast moest een grote achterstand (waar is deze term meer gehoord?) ingelopen worden. Oorlogsschade, watersnoodschade en volledig verpauperde en vervallen historische stadskernen. Het bouwhistorisch onderzoek speelde een beperkte rol, zowel ten aanzien van de wetenschappelijke opzet (de *Geïllustreerde Beschrijving* kwam door gebrek aan menskracht slechts traag tot stand) als ten behoeve van herstel en renovatie.

Het is door de stadsvernieuwing, die als gezamenlijk beleidsterrein van de ministeries CRM en VRO, op grond van de beschermde stads- en dorpsgezichten in het midden van de zeventiger jaren furor maakte, dat het bouwhistorisch onderzoek een grote sprong voorwaarts kon maken. De gemeenten waren verantwoordelijk voor de uitvoering, kregen daartoe ook de financiële middelen en trokken dienstengevolge deskundigen aan. Door de programmatische aanpak van het stadsherstel was niet alleen te voorzien wanneer een woonhuis aan (renovatie)bod kwam, maar werden ook niet beschermde monumenten (de zogenaamde beeldbepalende panden) onder de aandacht van het onderzoek gebracht. Dit ten nutte van de kennis over het Nederlandse bouwen en de Nederlandse stedenbouw, maar ook bruikbaar voor de renovatietechniek. Hierbij werd het algehele historische stadsbeeld als uitgangspunt gekozen, waardoor anachronistische reconstructies zich op een aantal uitzonderingen na, niet hebben voorgedaan.

Het bouwhistorisch onderzoek lijkt zich op basis van de ontplooiende activiteiten tijdens de periode van stadsvernieuwing een volwaardige plaats te hebben verworven binnen het monumentenbeleid. Door het intrekken van de bijdragen van WVC aan het stadsvernieuwingfonds in 1992 is de bemoeienis vanuit een oogpunt van monumentenzorg met het herstel van de historische binnensteden in één klap – formeel gezien – tot nul gereduceerd. En daarmee ook de basis voor structureel en programmatisch bouwhistorisch onderzoek. Het is nu aan de gemeenten om een en ander te organiseren, waarmee het incidentele en toevallige karakter van het bouwhistorisch onderzoek weer zijn intrede dreigt te doen.

Daarnaast is het vergunningstelsel voor wat de monumentenzorg betreft gedecentraliseerd, waarmee een scala van implementatie methoden van bouwhistorische gegevens in restauratieplannen zijn rentree maakt. Hoe gevanceerd ook het onderzoek in onze tijd kan plaatsvinden, de meest vreemdsoortige architectonische vertalingen doen zich voor.

Op dit moment wordt op meerdere fronten gewerkt aan een vernieuwing van de Nederlandse monumentenzorg. Ondanks de gesignaleerde decentralisatie is het huidige beleid nog sterk traditioneel getint. In de in 1993 gepubliceerde discussienota van de RdMz, genaamd *Horta est* is een aantal terreinen van verandering voorgesteld. Op de allereerste plaats betreft het de verbreding van de decentralisatie tot een vorm van complementaire bestuurlijke samenwerking. Dat wil zeggen een samengaan van rijk, provincies en gemeenten, ieder op basis van hun specifieke verantwoordelijkheden. Dit zal zijn vorm vinden in zogenaamde (provinciale) steunpunten, waarbij alle monumentenaspecten, zowel wetenschappelijke als technische, aan de orde komen. Het rijk faciliteert deze steunpunten vanuit zijn functie als centraal kennisinstituut. Daarnaast zal het rijk zich richten op het ontwikkelen en actualiseren van een beleid dat gunstige voorwaarden schept voor het functioneren van de regionale steunpunten. Dit alles met het oogmerk om 'monumentenzorg op lokaal niveau net zo alledaagse activiteit te laten zijn als welstandstoezicht, de zorg voor het milieu en de ruimtelijke ordening'.

Indien de ervaringen met bovenvermelde ontwikkelingsvoornemens, waarbij op experimentele basis een begin is gemaakt met het inrichten van vier steunpunten, succesvol zijn, zou overwogen kunnen worden een aantal wetswijzigingen voor te stellen. Het aspect van 'normaal beleid op lokaal niveau' impliceert dat de monumentenvergunningen onderdeel kunnen worden van de normale bouwvergunning op grond van de Woningwet. Verbouwingsplannen voor panden van 50 jaar of ouder zouden daarbij naast een welstandsadvies ook voorzien moeten worden van een kunsthistorisch advies. Naast deregulering, wordt hiermee met verloop van tijd 'automatisch' een globaal inzicht verkregen in de aard van de kunsthistorische kwaliteit van de bestaande bebouwing. Aan de hand van dit inzicht kan een programma van bouwhistorisch onderzoek opgesteld worden. Niet alleen ten nutte van de wetenschap, maar ook ten behoeve van een verantwoord architectonisch ontwikkelingsbeleid. Het bouwhistorisch onderzoek groeit hiermee uit van een incidenteel, op kennisvermeerdering gerichte zaak, tot een structurele bijdrage aan 'cultuurhistorisch kwaliteitsbeheer'.

Voor de bedoelde wetswijziging, die niet alleen de Woningwet en de Monumentenwet omvat, maar ook het Besluit op de Ruimtelijke Ordening voor wat betreft historisch waardevolle steden, dorpen en landschappen, moet er nog heel wat gebeuren.

Het lijkt mij een belangrijke taak voor de 100-jarige KNOB, om, evenals dat in het verleden is gebeurd, hiertoe het initiatief te nemen.

P. van Dun

Bouwhistorisch onderzoek in de monumentenzorg-praktijk

We kunnen constateren dat er anno 1995 een te kleine en te specialistische elite is die het belang van bouwhistorisch onderzoek inziet. Die groep bestaat vooral uit 'vakbroeders', wetenschappers en een enkele hobbyist. Mogelijke oorzaken die ten grondslag liggen aan deze situatie zijn:

1. Onbekendheid van het fenomeen bouwhistorisch onderzoek. Deze onbekendheid bestaat onder andere door het beperkt aanwezig zijn van maatschappelijk draagvlak en het ontbreken van standaardprocedures voor bouwhistorisch onderzoek binnen de monumentenzorg.
2. Onbekendheid van het breder belang van bouwhistorisch onderzoek bij bestuurders. Het bouwhistorisch onderzoek is nu vaak te intern gericht. Het dient niet alleen binnen de kring van deskundigen te worden gepromoot. Juist de invloed die het bouwhistorisch onderzoek op andere terreinen dan de cultuur- en monumentensector kan hebben, zoals bijvoorbeeld toerisme, is van belang om ook onder bestuurders draagvlakverbreding te krijgen.
3. Kosten en tijd. Reguliëre middelen en procedures ten behoeve van bouwhistorisch onderzoek ontbreken. De kosten en tijd die bouwhistorisch onderzoek en documentatie van de bevindingen vergen, vormen een belemmering. Het is noodzakelijk dat hier een oplossing voor komt, in ieder geval zolang de eerste twee genoemde oorzaken niet opgelost zijn (het ontbreken van prioriteit voor bouwhistorisch onderzoek).
4. Bouwhistorisch onderzoek vereist specifieke deskundigheid. Deze deskundigheid is niet standaard bij de gemeenten aanwezig (kostenaspect). Überhaupt is het scholingsproces een punt van aandacht.

Het is daarom noodzakelijk om het draagvlak te vergroten, een breder publiek enthousiast te krijgen voor het bouwhistorisch onderzoek, zoals dat ook heeft plaatsgevonden op het gebied van de archeologie en de 'jonge-monumenten'. Hiervoor kunnen de volgende aspecten worden genoemd:

1. Decentralisatie van de monumentenzorg. Het lokale niveau is de plek waar het maatschappelijk draagvlak het best vergroot kan worden. De herkenbaarheid is hier het grootst. Dit draagvlak is absoluut nodig om prioriteit aan bouwhistorisch onderzoek te kunnen geven. Daarnaast heeft de gemeente al veel verantwoordelijkheden op het terrein van de monumentenzorg. De procedures voor het verrichten van bouwhistorisch onderzoek op lokaal niveau zouden ingepast moeten worden in bestaande monumentenprocedures. De gemeente zou middelen en instrumenten moeten krijgen om dit vorm te geven, bijvoorbeeld in de vorm van een stimuleringsregeling vanuit het Rijk: indien gemeenten aan bepaalde voorwaarden voldoen is het mogelijk om subsidie van het Rijk te verkrijgen of – à la lifttenregeling – op grond van het BWS.
2. Ontwikkeling van de rijksdienst als kennisinstituut en van ideeën voor het hiermee samenhangende steunpuntennetwerk. Op dit moment is er onvoldoende deskundigheid beschikbaar om het bouwhistorisch onderzoek op een goede manier in het gehele land vorm te geven. Het steunpuntennetwerk zou hier een stimulerende en ondersteunende rol in kunnen vervullen. Als het Rijk van mening is dat bouwhistorisch onderzoek verdere stimulansen behoeft, dan vormt dit een aandachtspunt bij de opzet van de steunpunten. Het inschakelen van het steunpunt moet echter niet het beleid van de huidige actieve gemeenten (al dan niet samenwerkend) frustreren. Het steunpunt zou zich stimulerend en adviserend moeten opstellen. De gemeenten moeten niet verplicht worden de deskundigheid van het steunpunt in te huren. Dit moet alleen op vrijwillige basis gebeuren, zodat er geen sprake is van gedwongen winkelnering. Daarnaast moet men accepteren dat, indien er geen extra middelen of mogelijkheden voor financiering van het bouwhistorisch onderzoek komen, het afhankelijk blijft van het gemeentelijk beleid of bouwhistorisch onderzoek wordt uitgevoerd. De gemeente zou bijvoorbeeld de mogelijkheid moeten hebben om de kosten voor het bouwhistorisch onderzoek mee te nemen in de subsidiabele kosten van het plan. Vrijwilligheid is voorwaarde, zeker indien hier geen toename van het restauratiebudget ten behoeve van bouwhistorisch onderzoek tegenoverstaat. De algemene kanttekening die wij bij het voorstel van de RdMz betreffende het steunpuntennetwerk hebben gemaakt, gelden ook voor dit verhaal. Steekwoorden zijn: iedere partij behoudt haar eigen verantwoordelijkheid, steunpunten moeten niet verstikkend werken op gemeentelijk beleid, geen afname-/financieringsplicht voor gemeenten, samenhang met hetgeen in grotere, actieve gemeenten gebeurt.
3. Verdrag van Malta. Ook de implementatie van het verdrag van Malta is een aanknopingspunt om de aandacht voor het bouwhistorisch onderzoek te vergroten. Het bouwhistorisch onderzoek kan belangrijke bijdragen leveren aan het reconstrueren van onze bestaansgeschiedenis, één van de doelstellingen van het verdrag. Wij betreuren het dat deze mogelijkheid door het Rijk vooralsnog niet is aangegrepen om het bouwhistorisch onderzoek te stimuleren. In een brief aan de Tweede Kamer hebben wij erop aangedrongen deze kans niet te laten lopen.

Het verbreden van maatschappelijk draagvlak kan onder meer door middel van voorlichtende activiteiten plaatsvinden. Een andere methode is om de markt te 'verleiden' bouwhistorisch onderzoek uit te voeren. Naast de historische waarde die bouwhistorisch onderzoek oplevert, kan ook een meerwaarde voor de eigenaar van het pand zelf aangegeven worden. Als een pand bouwhistorisch gezien interessant is, kan dit mogelijk een positief effect op de waarde hebben. Daarnaast kunnen bouwhistorisch interessante panden een impuls aan het toerisme geven. Deze beide aspecten kunnen het bouwhistorisch onderzoek stimuleren.

P. IJssels

Discussie

Aan het eind van de ochtend- en de middagzitting liet een aantal aanwezigen zich de kans niet ontgaan de inleiders kritisch aan de tand te voelen. De discussie is te verdelen in vier hoofdthema's, waarvan hier een korte verslaglegging volgt.

Als eerste maakte **A. Mekking** een opmerking over de positie van de architectuurhistoricus. Mekking had het ongemakkelijke gevoel dat gedurende deze studiedag de positie van de architectuurhistoricus enigszins onderbelicht was gebleven: steeds werd gesproken over de *trias historica* bestaande uit archeoloog, archivaris en bouwhistoricus, terwijl zijns inziens ook de architectuurhistoricus aan dit rijtje diende te worden toegevoegd. Naar zijn mening kan via de architectuurhistorie theoretische kennis worden verkregen over structuren en vormen in historisch perspectief, met name over gebouwen en structuren waarvan nauwelijks meer tastbare restanten zijn overgebleven en die dus niet (meer) aan een bouwhistorisch onderzoek kunnen worden onderworpen. Bij bestudering van de gebouwen zelf kan de door middel van het architectuurhistorisch onderzoek opgedane kennis van types, schema's en formules een bijdrage leveren aan het bouwhistorisch onderzoek, met name op het gebied van historische structuren. Het architectuuronderzoek kan de context waarbinnen het bouwhistorisch onderzoek plaatsvindt vergroten. De SBN ziet overigens de *trias historica* als een samenspel van archeoloog, bouwhistoricus en architectuurhistoricus, waarbij de archivaris een gemeenschappelijke informatieleverancier is. De genoemde disciplines maken in deze zienswijze alle drie deel uit van de historische wetenschap. De steeds opnieuw opduikende vergelijking van de salongeleerde (de architectuurhistoricus) en de hobbyist in stofjas (de bouwhistoricus) kan zodoende niet meer op een verkeerde manier worden uitgelegd. Een bouwhistoricus is dan ook geen in lager rang staande tekenaar, maar een gelijke partner van de schrijvende kunsthistoricus. Waar het om gaat is dat wordt ingezien dat beide disciplines vergelijkbare doelen hebben (de reconstructie van het verleden), maar daartoe geheel verschillende bronnen aanwenden. De twee disciplines kunnen dientengevolge complementair zijn.

In het verlengde van de opmerkingen van Mekking aangaande de relatie architectuurhistorie-bouwhistorie pleitte **W. Willems**, directeur van de ROB, voor een integratie van bouwhistorie en archeologie. Willems merkte op dat ook binnen de ROB het nut van bouwhistorisch onderzoek wordt ingezien. Incidenteel worden binnen de ROB ook vormen van bouwhistorisch onderzoek toegepast. Willems wees op het verdrag van Malta, dat volgens hem *niet* slaat op bouwkundige monumenten, ook al zou men dat wel uit de tekst van het verdrag kunnen lezen, maar op ruïnes.

Hij stelde met betrekking tot de financiering onderscheid te maken tussen vooronderzoek ten behoeve van restaureren en onderzoek met een wetenschappelijke vraagstelling.

Een tweede opmerking ging over bouwhistorie en jongere bouwkunst. **W. Jansen**, van de Stichting Behouden Erfgoed trok zich de kritiek op de bestaande MIP en MSP-lijsten nogal aan en formuleerde dat zelfs de kleinste vorm van bouwhistorisch onderzoek in de praktijk van de MIP-inventarisatie op grote problemen zou stuiten. Zo zou onder andere de tijd, die voor de inventarisaties beschikbaar was bij toepassing van bouwhistorische opnamen, ruim worden overschreden ('*dan zouden we nu nog aan het MIP-pen zijn*').

Bovendien wees hij op de bijkomende financiële problemen en het feit dat niet iedere eigenaar van een bouwhistorische opname gediend zou zijn. Zijn conclusie was dat de bouwhistorie weliswaar zinvolle bijdragen kan leveren aan inventarisaties van jongere bouwkunst, maar dat de praktische haalbaarheid ervan gering is.

Een ander punt dat tijdens de discussie aan de orde kwam was de positie en de financiering van de bouwhistorie bij de rijksoverheid. Mevr. **M. van der Hoorn** van de VNG vroeg zich af welke redenen ten grondslag liggen aan de sterk verminderde toepassing en uitvoering van bouwhistorisch onderzoek bij de RdMz: welke middelen wil de RdMz aanwenden voor toekomstige financiering van het onderzoek? Door **A. Schulte** werd geantwoord dat binnen de RdMz weliswaar bouwhistorische kennis voorhanden is, maar dat deze na de jongste reorganisatie niet op de meest optimale (lees: niet juiste) plaats is terechtgekomen. Als voorbeeld wees hij op de totstandkoming van de Geïllustreerde Beschrijving. De samenwerking tussen bouwhistorici en kunsthistorici is daar redelijk optimaal, maar doordat de bouwhistorici 'vast' zitten aan de projecten van de Geïllustreerde Beschrijving hebben zij geen mogelijkheid meer tot onderzoek in het veld op plaatsen elders in Nederland. De stelling van **A. van Drunen** dat de RdMz momenteel niet genoeg bouwhistorische medewerkers in dienst heeft om de kennissteunpunten goed te kunnen bezetten werd overigens door **P. van Dun** bevestigd. Van Dun ging echter niet nader in op de vraag op welke wijze de RdMz een en ander denkt te kunnen financieren.

Volgens de BRRM-regeling is bij restauraties van rijksmonumenten bouwhistorisch (voor)onderzoek in principe subsidiabel. Dit geldt echter niet voor zuiver wetenschappelijk onderzoek. Wanneer een dergelijke vorm van onderzoek toch plaatsvindt, zal dit door het rijk afzonderlijk moeten worden betaald. Het jaarlijks budget hiervoor is echter veel te beperkt. Bouwhistorisch vooronderzoek van niet-rijksmonumenten kan door gemeenten wel subsidiabel gesteld worden, maar ook hier worden de beschikbare financiële middelen steeds minder.

Het laatste punt waarover werd gediscussieerd kwam voort uit een opmerking van **C. van Haften** betreffende de restauratie-architect. In Groningen is het beleid erop gericht de dynamiek in de stad te houden. Restauratie-architecten drukken volgens Van Haften een te zwaar historisch stempel op het plan, hetgeen de binnenstedelijke ontwikkeling niet tot een dynamisch, maar juist tot een statisch proces zou maken. Van Haften pleitte er daarom voor dat restauraties door 'gewone' (niet gespecialiseerde) architecten zouden moeten worden uitgevoerd. In samenspel met een wel gespecialiseerde aannemer zou dit – onder toezicht van het gemeentelijke monumentenapparaat – tot een verantwoord resultaat moeten leiden. **J. Jhehe** hielp de discussie verder op gang door te stellen dat de bouwhistoricus zou moeten meewerken aan dit dynamische proces dat zich afspeelt in iedere Nederlandse binnenstad. Vanuit de zaal werd deze uitspraak enigszins genuanceerd door de stelling dat architecten zich vooral bezig moeten houden met het beeld van de stad, terwijl een bouwhistoricus uit de aard der zaak zich inzet voor de historische materie en structuur. Door **A. Hoek** (architect te Utrecht) werd dit onderschreven. Volgens hem is het de primaire taak van een architect om aan een oud gebouw nieuw leven te geven. Om dit op een verantwoorde manier te kunnen doen, dient gebruik te worden gemaakt van gegevens die door de bouwhistoricus als specialist worden aangeleverd. In zijn visie is voor deze werkwijze een restauratie-architect minder geschikt, daar deze beide zaken zelf zou willen doen, hetgeen mogelijk ten koste kan gaan van de kwaliteit van het eindproduct. Het mag duidelijk zijn dat deze discussie het nodige los maakte in de zaal. Na de middagpauze werd er dan ook vrij uitgebreid op teruggekomen. **P. van Traa**, sprekend namens een aantal aanwezige restauratie-architecten, richtte zich vooral tegen de opstelling van de gemeente Groningen. Naar zijn mening was hier sprake van een gevaarlijke tendens. Het specialisme van restauratie-architect is niet voor niets ontstaan: het eindresultaat van een restauratie zou er aan kwaliteit door winnen. Daardoor ontstond de vraag of de restauratie-architect beter werk kan leveren dan de 'gewone' architect. Eén van de aanwezigen wilde daarover kwijt dat het beeld van de restauratie-architect mogelijk in een verkeerd daglicht werd geplaatst door het werk van ou-

Afb. 13. Antwerpen, gevel bij de Scheldekade. Bij sommige 'restauraties' blijven alleen gevels staan; de achterliggende, soms oudere bouwconstructies worden gesloopt. Zo verdwijnt stukje bij beetje het historisch 'gebouwde archief' (foto A.H. van Drunen 's-Hertogenbosch).

dere restauratie-architecten. In ieder geval is er sinds het verdwijnen van de enige Nederlandse opleiding tot restauratie-architect aan de TU-Delft geen opleiding meer in dit specialisme. Helaas ontbrak de tijd om hierover een gefundeerde discussie op gang te brengen.

De middagzitting werd afgesloten door de voorzitter van de SBN, **G. van Herwaarden**. Daarna werd, onder leiding van **B. Klück** een bezoek gebracht aan het Duitse Huis, waar een bouwhistorisch vooronderzoek wordt uitgevoerd. Tijdens een ontvangst op het stadhuis van Utrecht bood wethouder **J.H. Zwart** aan de vice-voorzitter van de KNOB, **J.F. van Regteren Altena** de nieuwe brochure *Archeologie & Bouwhistorie* aan.

Over de sprekers van de lezingen op 12 mei te Utrecht vindt U informatie op de pagina's 163-164.

A.H. van Drunen en R.J.W.M. Gruben

PUBLIKATIES

Frans H. Brugman, **The monuments of Saba. The island of Saba, a Caribbean example**, Walburg Pers, Zutphen 1995, geb. 168 blz., talrijke foto's en tekeningen. ISBN 90-5612-002-6, f 49,50

Voor historisch woonhuisonderzoek hoeft tegenwoordig niemand zich meer te schamen. De grenzen tussen 'ware bouwkunst' en simpel ogende bouwsels zijn niet meer zo scherp als decennia geleden, en bovendien is het één nauwelijks te begrijpen zonder het ander. In Nederland wordt, vaak in internationaal verband, veel onderzocht en gepubliceerd over allerlei facetten van woonhuizen. Materialen en constructies, plaatselijke verordeningen op het bouwen, wandgeledingen en plattegrondindeling, stadshuizen en buitenverblijven, over deze en andere kwesties is steeds meer kennis en inzicht vergaard.

De bouwkunst in vroegere Nederlandse kolonies is inmiddels geen volkomen maagdelijk terrein meer, maar vanuit Nederland is de belangstelling daarvoor nogal beperkt geweest. Dat gebouwen in Azië, Zuid-Amerika en het Caribisch gebied niet zonder meer als afgeleiden kunnen worden beschouwd van voorlopers in Nederland is allang duidelijk. Maar welke zeer uiteenlopende factoren hebben ingewerkt op bouwtradities, bijvoorbeeld op de Antilliaanse eilanden, en hoe dat precies gegaan is, daarover is de kennis nog tamelijk beperkt. Waar vanuit Nederland ooit een zestal eilanden in het Caribisch gebied lange tijd als één geheel zijn beschouwd (Nederlandse Antillen en Aruba), lopen de geschiedenissen van bewoning, kolonisering en cultuur van die eilanden allerminst volstrekt parallel aan elkaar. Van de zes is het kleine bovenwindse eiland Saba het meest geïsoleerd geweest, wat de vragen omtrent bouwtradities, aanvoer en gebruik van materialen, invloeden van buitenaf op de vorm en indeling van woningen daar nogal intrigerend maakt. Daarover gaat het boek van Brugman, waarin op een wat eigenzinnige manier met architectuurhistorische vragen wordt omgesprongen.

De auteur (die zichzelf merkwaardig genoeg steeds 'the author' noemt) somt in de inleiding enkele vragen op omtrent de huizen van Saba die hij heeft willen onderzoeken, zoals naar de typologie van de huisjes en o.a.: 'What struck the author as typically historical of the Windward Islands in general and Saba in particular?'. Een kort hoofdstuk over de geschiedenis van Saba volgt. De geschiedenis van gebouwen op het eiland lijkt te beginnen met de kolonisatie ervan in de 17de eeuw, vanuit St.Eustatius. Omdat Saba moeilijk toegankelijk is en maar een beperkt deel van het eiland voor landbouw in aanmerking komt is het altijd een zeer kleinschalige kolonie gebleven. De bewerking van de grond heeft nooit grotere plantages mogelijk gemaakt, plantage-huizen ontbreken dan ook. Wel vormden zich enkele kleine plaatsen (The Bottom, Hell's Gate, St. John's en Windwardside), waarvan de ligging op het eiland enigszins verklaard kan worden door de aanwezigheid van bruikbare landbouwgrond. Maar waarom Hell's Gate ontstaan is en hoe het tot op heden heeft kunnen voortbestaan legt Brugman niet uit; het dorp wordt omgeven door grond met 'major limitations' voor cultivatie.

In het volgende hoofdstuk worden de typologie van het Sabaanse huis en de toegepaste materialen en technieken behandeld. Nu zijn de meeste van de besproken huizen niet heel erg oud, maar sinds wanneer de voorgestelde typologie van het typisch Sabaanse huis bestaat blijft onduidelijk. De door Brugman traditioneel genoemde huizen zijn doorgaans van hout en staan op een stenen fundering. Ze tellen één verdieping. De rechthoekige plattegrond is verdeeld in drie ruimtes (woonkamer, slaapkamer, keuken) en vanaf ca. 1850 werd het schilddak meer en meer vervangen door een zadeldak. An-

ders dan in andere voormalige koloniale gebieden ontbreekt baksteen als bouw materiaal. Waar diverse materialen vandaan kwamen en sinds wanneer dat het geval is wordt uiterst summier behandeld. Van het hout wordt slechts vermeld dat men genoodzaakt was hout te importeren uit Zuid-, Midden- en Noord-Amerika. Over de gebruikte verf wordt in een vijfregelige paragraaf meegedeeld, dat uit een rekening van 1923 blijkt dat verschillende verfsoorten werden aangevoerd van de eilanden St.Thomas en St.Kitts. Wat moet een lezer met zo'n mededeling? Verschillende malen wordt de mogelijke invloed van scheepsbouwers op de Sabaanse huizenbouw aangegeven, soms wel erg met de haren erbij gesleept. Want volkomen uit de lucht gegrepen lijkt me deze parallel: omdat de woonkamer van een woning met drie vertrekkende doorgaans twee deuren naar slaapkamer en keuken heeft wordt mogelijke invloed gezien van bouwers van schepen, waar immers zowel aan stuurboord als bakboord een gangpad wordt aangebracht. Ook al omdat de plattegronden van de huizen en van schepen absoluut niet op elkaar lijken ontgaat me volledig waarom Brugman zo iets vreemds heeft opgeschreven.

De invloed van Britse huisbouw op die van Saba, samen met andere mogelijke invloeden besproken in hoofdstuk 3, komt geloofwaardiger over, al ontbreken ook hier weer een duidelijke redeneertant en bewijsvoering. In het volgende hoofdstuk wordt een selectie van typisch Sabaanse huizen beschreven; een volledige lijst met opgave van de staat waarin de afzonderlijke huizen verkeren is te vinden op de bijgeleverde computerdiskette. Aan de hand van de plattegrondvormen, het feit dat de huizen doorgaans slechts één verdieping tellen, en met hulp van diverse details wordt ons enigszins duidelijk gemaakt wat de auteur als typisch historisch Sabaans huis beschouwt. Hoewel in de titel van het hoofdstuk het beginjaar 1640 wordt genoemd, blijken de meeste huizen twintigste-eeuws. In Hell's Gate dateren negen van de opgegeven 27 huizen uit de negentiende eeuw, in Windwardside worden 96 huizen in een lijst gegeven, waarvan er 54 uit de negentiende eeuw dateren, van het register van St.John's met 18 huizen dateren er 9 uit de vorige eeuw en van het register van The Bottom tenslotte met 55 huizen dateren er 15 uit de negentiende en twee uit de achttiende eeuw. Ik begrijp hieruit dat er niets zeventiende-eeuws op Saba staat, zodat de hoofdstuktitel wat misleidend is. Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk met aanbevelingen om huizen van belang op Saba te behouden en te onderhouden. Dit sympathieke pleidooi wordt helaas te weinig gedragen door de voorgaande hoofdstukken.

De wijze waarop de huizen in de verschillende plaatsjes ten opzichte van elkaar zijn gezet komt in het geheel niet aan bod. Een duidelijke ordening van de huizen ten opzichte van elkaar is nauwelijks te herkennen, hoewel een deel van The Bottom een tamelijk regelmatig patroon van enkele straten vertoont. Is dat toeval of gaat er enige gedachte achter deze aanleg schuil? Enige aandacht voor deze kwestie zou niet hebben misstaan in een boek dat beoogt een middel te zijn om afbraak en verval van huizen met historische waarde tegen te gaan.

Uiteindelijk stelt het boek erg teleur. Het materiaal is verzameld door persoonlijk contact ('In 1994 the author learned through Mr. Leo Chance...', p.44), eigen observatie ter plaatse en beperkt onderzoek in archieven. Beargumenteerd wordt vrijwel niets, geannoteerd even weinig en werkelijk historische reflectie is zo goed als afwezig. De teksten over de techniek zijn het meest duidelijk, maar zodra vragen opkomen met betrekking tot de ouderdom van tradities, waaruit dat blijkt, hoe bepaalde buitenlandse invloeden al of niet aantoonbaar of waarschijnlijk te maken zijn of hoe het precies komt dat er eigenlijk zo weinig Nederlandse invloed zichtbaar is, laat de auteur de lezer helaas in de steek. Dat het boek mooi is uitgegeven, met fraaie foto's en goede tekeningen, kan het negatieve oordeel niet wegpoetsen. Een gemiste kans.

Lex Bosman

MONUMENTENZORG

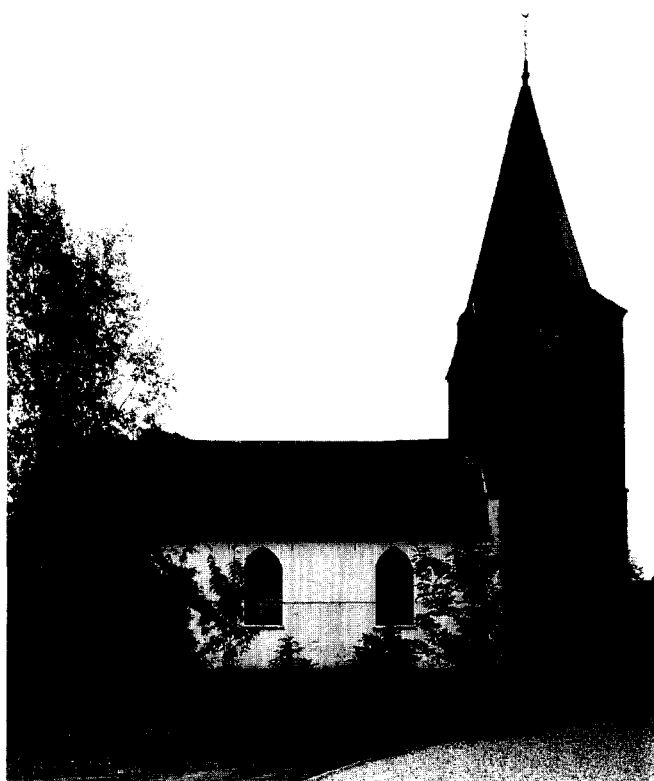
Kerkrestauratie Werkhoven

Van de oude Sint-Stevenskerk in Werkhoven is bekend dat ze een eerbiedwaardige ouderdom heeft. Uit de romaanse periode dateert onmiskenbaar de tufstenen toren met zijn rondboog- en diamantkopfriezen. Men vermoedde al langer dat achter het witte pleisterwerk van het schip nog veel romaans muurwerk schuilging, ook al onderging de kerk met name in de 19de eeuw veel wijzigingen.

Tijdens de restauratie van de kerk, die in april 1995 onder leiding van de architecten J. Goudeau en G. Bolt-Schellenberg van start is gegaan, werd dit vermoeden bevestigd. De tufstenen noordmuur van het romaanse schip kwam te voorschijn met sporen van de oorspronkelijke venstertjes en een portaal.

De kleine vensters bevonden zich bovenin, in een spaarveld dat over de gehele lengte van de schipmuur doorloopt. Het portaal bleek even ten westen van het midden van de schipmuur geplaatst. Het bijzondere hier was de ontdekking van forse fragmenten van sarcofaagdeksels met geometrische patronen. Deze verticaal en horizontaal geplaatste stukken van rode zandsteen dienden als deurposten en als latei.

De toegepaste sierpatronen tonen verwantschap met het decoratiepatroon van een sarcofaagdeksel dat ooit als timpaan fungeerde boven de ingang van het torenportaal aan de westzijde. Sinds de tweede helft van de 19de eeuw is dit timpaan spoorloos verdwenen, maar

Afb. 1. St.-Stevenskerk te Werkhoven (foto RdM.).

dank zij een tekening van J.P. Six uit 1846 is bekend hoe het eruit zag.

Opvallend is trouwens dat de latei en de deurposten van het torenportaal ook uit rode zandsteen bestaan. Het is echter niet duidelijk of het hier gaat om een 19de-eeuwse toepassing of om zandsteen van oudere datum. Gezien de maten zou het namelijk ook om hergebruikte sarcofaagdeksels kunnen gaan.

Terugkerend naar het kort geleden ontdekte noordportaal: de gebruikte delen van sarcofaagdeksels – die in de lengte werden doorgezaagd – zijn bij de restauratie niet helemaal vrijgelegd. De slordige manier waarop ze geplaatst zijn, wijst erop dat ze niet in het zicht waren. Mogelijk geldt dit laatste niet voor de latei die keurig de bewerkte zijde aan de voorkant heeft. Met uitzondering van hun zijanten zullen de zandstenen platen die de deurposten vormen wel ingemetseld zijn geweest. Zandsteen werd vooral om constructieve redenen gebruikt, omdat de draagkracht ervan groter is dan die van tufsteen.

Behalve de aangetroffen sarcofaagdekselfragmenten in het oorspronkelijke noordportaal, bevindt zich ook in de vloer van het lijkbaarhuisje van de kerk nog een sarcofaagdeksel van rode zandsteen. Dit huisje – gebouwd in 1861 – ligt ten noordwesten van de kerk aan de straatzijde. Tegenwoordig is het opgesplitst in twee schuurtjes, terwijl het gedeelte aan de straatzijde als bushokje fungeert. Het sarcofaagdeksel bevindt zich in het linkerschuurtje en toont ook weer geometrische motieven.

Dat sarcofaagdeksels hergebruikt werden om portalen te verfraaien of muren te verstevigen is geen nieuw gegeven. Als voorbeeld kunnen de timpanen in Doorn, Velsen en dat van de voormalige abdij van Egmond (tegenwoordig in het Rijksmuseum te Amsterdam) worden genoemd. Dit hergebruik vond al vroeg plaats: zo is bekend dat het sarcofaagdeksel in Velsen al in de 12de eeuw in de muur werd gemetseld.

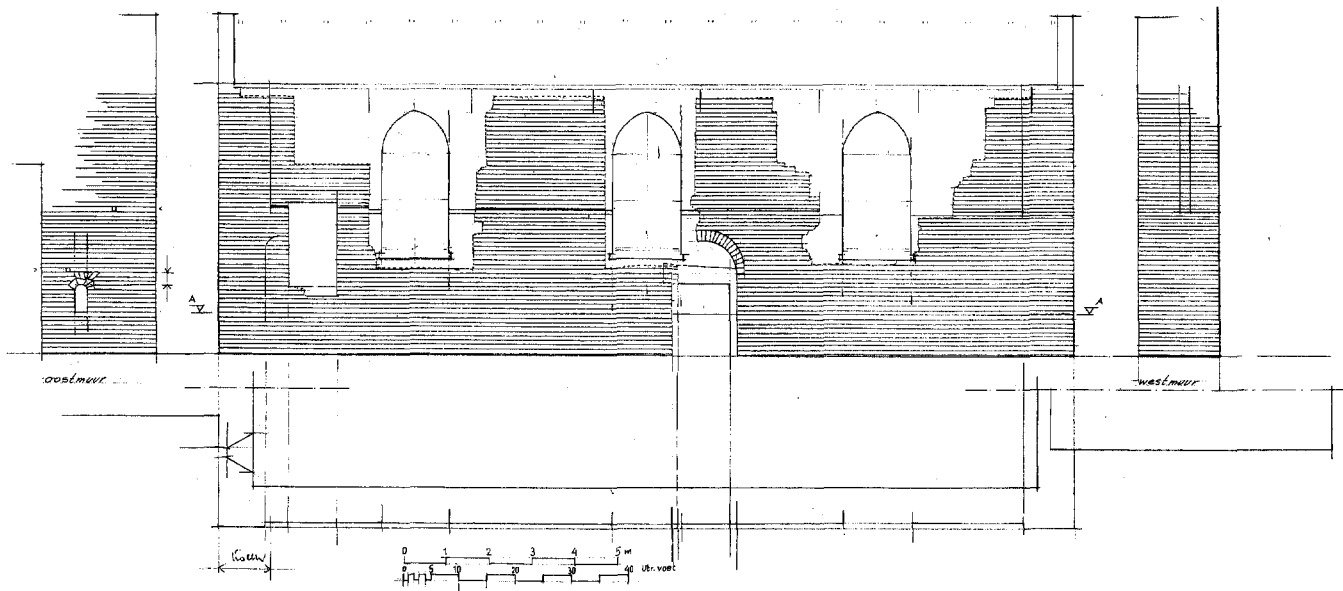
In het najaar zal in Werkhoven nog archeologisch onderzoek plaatsvinden. Dan zullen zowel de funderingen van het oude romaanse koor als die van het gotische koor worden onderzocht: het romaanse koor werd in de 15de eeuw door een nieuw vervangen. Dat oudste koor was aanzienlijk smaller dan het schip, zo maakt de nu ontleisterde tufstenen oostmuur van het romaanse schip duidelijk. Er kwam een tamelijk gaaf bewaard gebleven laag venstertje te voorschijn, door velen meestal ten onrechte als hagiSCOOP betiteld. De gepleisterde dagkanten blijken nog aanwezig. Vermoedelijk diende dit venstertje ter verlichting van een zijaltaar dat in de noord-oosthoek van het schip stond opgesteld.

Soortgelijke situaties komen voor bij de kerken in (alweer) Doorn en Eethen.

Hopelijk zal het bodemkundig onderzoek ook duidelijk kunnen maken hoe het gotische koor eruit heeft gezien, want dit gedeelte werd in de 19de eeuw gesloopt. Op de plaats van het koor verrees vervolgens een smalle, rechthoekige aanbouw die als consistoriekamer dient.

Evenals dat bij de ontleistering van de noordelijke schipmuur het geval was, leverde de restauratie van de toren nieuwe gegevens op: een basement van een romaans deelzuiltje werd in het kistwerk aangetroffen. Het bevond zich onder de benedendorpel van het galmgat aan de zuidzijde. Vermoedelijk werd het daar in de 16de eeuw 'opgeborgen', toen de romaanse gekoppelde galmgaten werden gewijzigd. Het is een attisch basement van Drachenfels-trachiet.

Verder bleek tijdens de werkzaamheden aan de toren dat deze zeker een eeuw jonger is dan het schip. Uit de aansluiting op de westmuur van het schip werd duidelijk dat de toren aan de oostzijde als het ware in de schipmuur is 'ingelaten'.

Afb. 2. Aanzicht van de noordmuur van de St.-Stevenskerk te Werhoven (tek. Johan P.M. Goudeau – Gertie Bolt 1995).

In het najaar zal de restauratie in Werkhoven voltooid zijn. Dan ook, hopelijk, kan definitief de vraag worden beantwoord of de kerk een inspringend rechthoekig of een inspringend half rond koor heeft gehad.

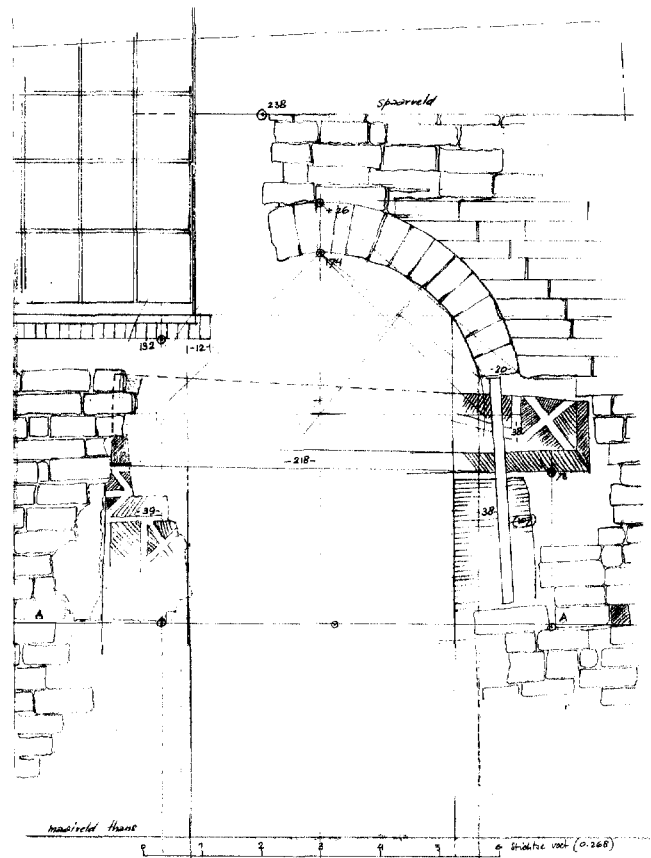
Ada van Deijk

De kastelen bij OCen W (vh WVC) zijn de deur uit

In het Bulletin van 1993 nrs. 3 en 4 wijdde ik een artikel aan het *in delen* verzelfstandigen van de Rijksdienst Kastelenbeheer (RKB), de dienst, die de bij het Ministerie van WVC in beheer zijnde kastelen en ruïnes bestierde. Toen de Rijkscommissie voor de Monumenten daarvan hoorde, schreef de commissie op 12 november 1992 aan Minister d'Ancona van WVC, dat dit zou kunnen leiden tot een maximale uitbating. De commissie verzocht de minister in samenspraak met andere betrokkenen te onderzoeken of een nationale kastelenstichting niet een betere oplossing zou zijn. De minister voelde daar niets voor. Daarop deed mevrouw Tiesinga in de Eerste Kamer een poging om de minister tot een onderzoek te bewegen, maar de minister bleef afwijzend. Dat leidde op 22 juni 1993 tot een 'Kamerbreed' ondersteunde motie, waarin de Eerste Kamer zich uitsprak tegen verzelfstandiging in *delen* van de RKB zonder een onderzoek naar andere oplossingen of mogelijkheden.

Hoe ging het verder?

De minister gaf uitvoering aan de motie en deed het onderzoek instellen. Alle kastelen-organisaties werden geconsulteerd. In januari 1994 bood de minister het verslag van het onderzoek aan de Eerste Kamer aan. Aangezien uit het onderzoek niet naar voren kwam, dat de kastelenwereld in overwegende mate bezwaren had tegen de splitsing van de RKB legde men zich in de Eerste Kamer daarbij neer, al zag mevrouw Tiesinga nog steeds niet in, wat de voordelen ervan waren, zoals zij opmerkte. Daarna kon het ministerie de ver-

Afb. 3. Opmeting van de restanten van de oude noord-ingang van de St.-Stevenskerk te Werhoven (tek. Johan P.M. Goudeau – Gertie Bolt 1995).

zelfstandiging in delen van de RKB uitvoeren en per 1 juli 1995 hief Staatssecretaris van OCenW de RKB op.

Wat betekent dat nu in concreto voor de kastelen en kasteelruïnes, die door de RKB werden beheerd? In alle gevallen blijft de Rijks-overheid eigenaar van de objecten, wat tot gevolg heeft, dat de Rijksgebouwendienst verantwoordelijk blijft voor restauratie en onderhoud. De objecten worden verhuurd en door middel van subsidië-ring worden de hurende organisaties in staat gesteld de huur te betalen. De zich eventueel in de objecten bevindende roerende zaken worden in bruikleen aan de hurende organisaties gegeven.

Het beeld wordt nu als volgt: Rijksmuseum Gevangenpoort te 's-Gravenhage is overgegaan naar de gemeente 's-Gravenhage; het beheer is toevertrouwd aan het Haags Historisch Museum; Slot Loe-vestein te Brakel: idem; de Ruïne van Brederode te Santpoort: het beheer is overgegaan naar de kastelenstichting Holland en Zeeland; de Ruïne van Teylingen te Voorhout: idem; de Jacobaburch te Oost-voorne: het beheer is overgegaan naar de gemeente Westvoorne; de Ruïne van Strijen te Oosterhout: het beheer is overgegaan naar de gemeente Oosterhout.

De 'ontvangende' gemeenten en stichtingen zijn content met deze constructie en zij zullen zich ongetwijfeld alle moeite getroosten om het aan hun zorgen toevertrouwde monument zo goed mogelijk te beheren. Ook ik twijfel daar niet aan. Maar mijn principiële bezwaar blijft: het gaat om – in de meest letterlijke zin van het woord – rijks-erfgoed, monumenten, die bij uitstek herinneren aan, ja symbolen zijn van de vaderlandse geschiedenis.

Het gaat niet aan het beheer van het eigen erfgoed de deur uit te doen en al helemaal niet, als dat beheer is ondergebracht bij het onderdeel van de rijksoverheid – het Ministerie van Cultuur – dat claimt in algemene zin verantwoordelijk te zijn voor het behoud van het culturele erfgoed.

Als rijksoverheid en rechtsopvolger van de graven en Staten van Holland zou het die overheid een eervolle plicht moeten zijn voor het beheer daarvan zo zorgvuldig mogelijk zorg te dragen, ook al vanwege de voorbeeldfunctie. Dat anderen – gemeenten, stichtingen – dat net zo goed of zelfs beter kunnen doen, is geen argument om je aan die plicht te onttrekken.

Mijn praktische bezwaar blijft: wat lost deze ingewikkelde constructie – eigendom bij de ene overheid, beheer bij een andere overheid of stichting – eigenlijk op? Wat is de werkelijke zin ervan? Minister d'Ancona kon Eerste Kamerlid mevrouw Tiesinga niet echt overtuigen, laat staan mij. Voor dit soort rijksmonumenten is kennelijk alles beter dan beheer bij en door het rijk. Ik vind dat een treurigmakende constatering.

G.W. van Herwaarden
secretaris Rijkscommissie voor de Monumenten

ARCHEOLOGIE

Bossche historie

De historische afdeling van het Noordbrabants Museum in Den Bosch is in een nieuw jasje gestoken. Herinrichting was noodzakelijk vanwege uitbreiding van de collectie en de groeiende vraag van de stad naar een museum over de eigen geschiedenis. Er zijn ook plannen voor het uitbreiden van de historische afdeling tot een Bosch' stads-museum. Daarvoor zal niet alleen de collectie worden uitgebreid,

maar ook het oppervlak van het museum moeten worden vergroot.

Enkele honderden voorwerpen uit de Bossche stadscollectie van de periode 1185-1794, die voorheen verspreid waren over andere afdelingen, zijn nu bijeengebracht op de benedenverdieping. De afdeling is thematisch ingericht 'kerken, kloosters en kapellen', 'Den Bosch als vestingstad', 'stedelijke regering' en 'rechtspraak'. De thema's worden toegelicht met voorwerpen en een audiovisueel programma. Met name het audiovisuele programma bij de stadsmaquette is opvallend: van veertien Bossche monumenten kan een digitale kaart worden geraadpleegd, terwijl van elk monument dia's en een schets van de individuele geschiedenis beschikbaar zijn. Ook is per lokatie een overzicht van de vondsten op te vragen die in, onder of rond het monument gedaan zijn. Bij het thema 'rechtspraak' worden attributen getoond die bij de rechtshandhaving werden gebruikt, zoals een houten pijnbank en een 'schandhuik' (een soort houten mantel waarin prostituées te kijk werden gezet). De bezoeker kan op de computer achtergrondinformatie krijgen door naam, plaats of misdaad in te voeren.

De archeologische afdeling maakt deel uit van de nieuwe opzet maar gaat pas in december open. Ook wordt nog gewerkt aan de presentatie van volkscultuur en streekgeschiedenis van Noord-Brabant.

De stand der monumenten

Inspectie, beheer, behoud en onderhoud van archeologische monumenten zijn geen rijkstaak. Dat is sinds 1990 het werkterrein van de stichting Archeologische Monumentenwacht Nederland (AMW). Die constateerde vorig jaar al dat de helft van de door de haar beschreven monumenten te ernstig was aangetast om 'normaal' te kunnen worden onderhouden. Uit het jaarverslag 1994 blijkt die situatie niet verbeterd te zijn, hoewel de effectiviteit van de AMW toenam (in 1994 inspecteerde die meer dan 400 monumenten, tegen een kleine 150 in het eerste jaar). Het stuwmeer aan monumenten die acuut groot onderhoud nodig hebben bedraagt echter nog steeds nagenoeg de helft. Nu heeft monumentenzorg ten doel plaatsen van wetenschappelijk of cultureel belang duurzaam te behouden voor latere generaties. Maar als monumenten na wettelijk beschermd te zijn vervolgens instorten, verdrogen, verzuren, of per ongeluk verdwijnen, is het allemaal voor niets geweest. Is er nu zicht op verbetering?

Het AMW-verslag geeft inzicht in klantenbestand en -attitudes. Haar negentien klanten, met in totaal 1173 monumenten, hebben met de stichting een onderhoudscontract afgesloten voor de helft daarvan. Van de rest moet een groot deel eerst geconsolideerd worden alvorens er van duurzaam beheer sprake kan zijn. Een jaar lang een per dag, dus. Een even groot deel hangt evenwel nog in de lucht: geïnspecteerde monumenten waarvoor bij de AMW geen abonnement is afgesloten (650) en daarnaast een groot aantal nog niet geïnspecteerde wettelijk beschermde of beschermenswaardige lokaties. Aangezien monumenteneigenaren geen gedwongen winkelniering bij de AMW hebben, is het gissen naar de lijken in de kast.

Is het glas nu halfvol of halfleeg? De activiteiten van de AMW, die zich over heel Nederland uitstrekken, worden door zegge en schrijve één monumentenwachter uitgevoerd. Daarvoor is tot 1993 steun van het Prins Bernhard Fonds gekregen en later van de ministeries van OCenW en LNV, om de kostprijs voor abonnemementhouders laag te houden. In vijf jaar tijd in je eentje het grootste deel van de archeologische monumenten in het land beschrijven is een grote prestatie. Dat er bij het inventariseren veel molm, verzakking en andere droefenis wordt geconstateerd onderstreept de noodzaak van de monumentenwacht: slecht nieuws is hier beter dan geen nieuws. Daarenboven hebben de meeste grote archeologische monumenteneigenaren (Domeinen, Natuurmonumenten, Ministerie van Defensie,

provinciale landschappen Gelderland, Overijssel en Drenthe, Staatsbosbeheer, vier Veluwegemeenten) zich nu tot de AMW bekend. En dat is in elk geval een belangrijke voorwaarde voor een zonniger toekomst van het zichtbare en/of reeds op papier beschermde erfgoed. Maar dat een particuliere organisatie dat moet doen is in zorgrijk Nederland misschien niet aan iedereen uit te leggen.

Jaarverslag Stichting Archeologische Monumentenwacht 1994; inl.: R. Datema, Vanadiumweg 16, Amersfoort, 033-(4)65 05 74.

Landschap, cultuurhistorie en recreatie

De Stichting Recreatie (SR) publiceerde onlangs de brochure *Cultuurhistorie en recreatie: een verhaal van mensen*. Daarin wordt een lans gebroken voor een aardiger omgang met de cultuurhistorische aspecten van zichtbaar Nederland. Dat gebeurt in drie stappen. Eerst leggen historisch-geografen in gewone-mensentaal uit waar de problemen bij 'cultuurwaarden in het landschap' zitten. Vervolgens wordt het overheidsbeleid in kaart gebracht. Niet zozeer de Monumentenwet (die beschermt achteraf) als wel vier regelingen van het Ministerie van LNV: het Structuurschema Groene Ruimte, de Nota Kiezen voor Recreatie, het Natuurbeleidsplan en de Nota Landschap. Ook het Ministerie van VROM komt aan de orde, die met zijn Vierde Nota op de Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) een steen in de vijver gooide. Daarbij ook aandacht voor Europese richtlijnen en beleid (de brochure is tot stand gekomen dankzij een bijdrage van European Regional Consultants). Die zijn terug te vinden in structuurfondsen voor regionaal beleid, een drietal sectorale regelingen en een handvol EU- en Raad van Europa-initiatieven. Dit om de Nederlandse gebruiker de weg te wijzen in het Brusselse labyrint, waar ruime financiële ondersteuningsmogelijkheden aanwezig lijken voor (met name regionale) ideeën omtrent landschap en cultuur. Tenslotte worden er vier regionale cultuurhistorisch-toeristische projecten geanalyseerd. Dat zijn een provinciaal Drents plan 'Toeristische Ontsluiting Waardevolle Objecten' (TOWO) voor recreatieve routes langs archeologische objecten; het Schansenproject in Groningen/Friesland, een intergemeentelijk plan ter verhoging van de beleevingswaarde van de omgeving en aantrekking van toerisme; de Grebbelinie in Utrecht, een beheersplan voor de verdedigingslinie van Holland tussen Rhenen en Spakenburg; en de Meijerij rond Den Bosch, een recreatieve structuur in een van de elf 'Waardevolle Cultuurlandschappen' die de overheid heeft aangewezen. Van alle vier wordt bekeken welke organisatorische samenwerkingsverbanden er zijn (en dan duizelt het de argeloze lezer), wie hoeveel financiert, en wat het effect is. Conclusie: wat er tot nu toe gedaan is ruikt vaak erg wetenschappelijk, wat vervelend is wanneer er daarnaast niet of nauwelijks naar de wensen van de klant wordt geluisterd. Dan wordt een minimum draagvlak bij een groter publiek niet gehaald. Daartegenover worden succesvollere experimenten gesteld: het Meisje van Yde in het Drents Museum, een Sagensafari in het grensgebied bij Enschede, de filosofie van het Nationaal Hunebedden Informatiecentrum. Ook pleit de SR voor een sterk projectmanagement als trait d'union tussen deskundigen, bedrijfsleven, overheid en publiek. Alleen zo is aansluiting op de toeristisch-recreatieve markt gewaarborgd. En als je die mist blijven de projecten couveusekindjes. In bijlage zijn 60 adressen van organisaties opgenomen die op dit gebied in Nederland actief zijn, en schetsen van ROB, RDMZ en het Nederlands wettelijk instrumentarium voor het 'veiligstellen van cultuurhistorische waarden in het landschap'.

'Cultuurhistorie en recreatie: een verhaal van mensen', uitgave Stichting Recreatie/Kennis- en Innovatiecentrum (Recreatiereeks nr. 18), 88 blz. A5, geïll., ISBN 90 70368 27 7. Inl.: Stichting Recreatie, Postbus 80547, 2508 GM Den Haag, 070-350 01 11.

SIGNALEMENTEN

Günter Bers, Conrad Doose, [Hrsg.] *Der italienische Architekt Alessandro Pasqualini (1493-1559) und die Renaissance am Niederrhein.* [1. Jüllicher Pasqualini-Symposium am 30. Oktober 1993 in der Zitadelle Jülich] Jülich 1994
ISBN 3 87227 051 6

P. Bitter, *Geworteld in de bodem. Archeologisch en Historisch onderzoek van de pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar.* [Stichting Promotie Archeologie I], Zwolle 1995
ISBN 90-801044-2-6

Ad van der Blom, *Lieven de Key. Haarlems stadsbouwmeester. Een Vlaamse emigrant en zijn rijke nalatenschap,* Haarlem 1995
ISBN 90-609-7406-9

A. Carmiggelt, F. de Roode, J. Sanders, *Het klooster Sint-Catharinadal. Archeologie, Bouwhistorie en Geschiedenis,* [Archeologisch en Bouwhistorisch Onderzoek in Breda, deel 2], Breda/Den Haag 1995

C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht: Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten,* Utrecht 1995
ISBN 90-71840-21-1

Carl Denig, *Utrecht van ancien régime tot nieuwe tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1892,* Utrecht 1995
ISBN 90 5345 075 0

Eerste Kamer; Reflecties over de Vergaderzaal van de 'Chambre de Réflexion'. Ter gelegenheid van de ingebruikneming op 5 september 1995 na de restauratie en renovatie 1994-1995, 's-Gravenhage 1995
ISBN 90 12 08257 9

G.M.J. Engelbregt en J.B.A. Terlingen, *Herbouwd Verleden. De laatste abdijkerk van Cluny, een reconstructiemodel,* [Het model dat ter sprake kwam in de bijdragen van bovengenoemde auteurs en van C.L. Temminck Groll in nr. 2 (1995) van het Bulletin KNOB wordt hierin gedetailleerd afgebeeld en beschreven], Zutphen 1995
ISBN 90 60 11 8855

C. van der Geer en J. Dröge, *'Eenige versiering zou echter wel gewenscht zijn'. Leven en werk van architect Piet Sanders (1882-1937),* Schiedam 1995
ISBN 90-70450-23-2

J. Hartog, *The forts of Sint Maarten and Saint Martin,* Zutphen 1995

R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx, A. Mars e.a. [red.], *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland,* Goes 1995
ISBN 90 72138 41 4

R.A. Hulst, *De theateropgraving in Maastricht (1988-1989),* [Gemeente Maastricht, Maastrichtse opgravingsverslagen I], Maastricht 1994
ISBN 90-75472-01-3

B. Kempers e.a. [red.], *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen*, Amsterdam 1995
ISBN 90 5356 089 0

Museum Agenda / Almanak 1995 [Uitg. van Menno Heling Culturele Marketing Amsterdam; geeft adressen van Nederlandse Musea, restauratoren e.d.], Amsterdam 1995
ISBN 90-800790-4-9

Ben Olde Meierink e.a. [red.], *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995
ISBN 90 5345 072 6

Fikri Suemer, *Onze Lieve Vrouwekerk te Amsterdam, Keizersgracht 220, 1854-1994, Amsterdam*, [Syrisch Orthodoxe Kerk], Amsterdam 1994

R. Steensma, *Het Friese kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal*, Leeuwarden 1995.
ISBN 90 330 1457 2

J.G.M. Stoel, *Arcen: de heerlijkheid, de heren en huizen*, Lomm [Reinier van Gelrestichting] 1995
ISBN 90 8024 961 0

Leo Verhart, *List en bedrog: vervalsingen in de Nederlandse archeologie*, Utrecht 1995

A.G. Voordendag, H. Kwakernaat, *De Grote of Sint-Lambertuskerk Strijen*, Strijen 1994

M. Witteveen-Jansen, *Van het Kerkplein naar de Waterstraat. De restauratie van vroeg renaissance beeldhouwwerk in Zaltbommel*, [Zaltbommel in perspectief, deel 4, gemeentelijke uitgave], Zaltbommel 1995
ISBN 90 75 199 023

AUTEURS

Drs. J.M.H. Penders is werkzaam voor het Gelders Genootschap te Arnhem, en de Utrechtse Commissie voor Welstand en Monumenten. Hij is bestuurslid van de Stichting Bouwhistorie Nederland en coördineert daarvan de onderwijsactiviteiten. Penders is mede-auteur van de Geïllustreerde Beschrijving over de huizen in Utrecht en initiator/beheerder van het Utrechts Documentatiesysteem.

B.J.M. Klück is gemeentelijk bouwhistoricus in Utrecht en bestuurslid van de Stichting Bouwhistorie Nederland. Hij treedt regelmatig op als spreker over bouwhistorie en publiceert in de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht. Hij onderzocht daarnaast gebouwen in diverse andere steden maar momenteel in het bijzonder het Duitse Huis voorafgaande en tijdens de restauratie.

Ir. J. Kamphuis studeerde in 1986 (met lof) af aan de TH Delft in de vakken architectuur en restauratie. Hij heeft sindsdien een eigen bureau voor bouwhistorisch onderzoek in Delft.

A.H.M. Glaudemans van het Instituut voor Bouwhistorie, Inventarisatie en Documentatie (1810) te 's-Hertogenbosch studeerde stedenbouw aan de HTS in Tilburg en bouwkunde aan de TU-Delft. Tijdens zijn studie werkte hij reeds bij de Bouwhistorische en Archeologische Dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch waar hij bij ir. A.H. van Drunen een opleiding kreeg als bouwhistoricus. Vanaf 1983 verrichtte Glaudemans o.m. werkzaamheden in Maaseik (B), Deventer, Haarlem en Dordrecht (Berckepoort). Hij bereidt een publicatie voor over de typologie van de huizen in Maaseik en is mede-oprichter en secretaris van de Stichting Bouwhistorie Nederland en redacteur van de Nieuwsbrief Bouwhistorie.

Ir. J. A. van der Hoeve studeerde bouwkunde aan de TH Delft en is gevestigd als particulier bouwhistoricus te Amersfoort. Momenteel is hij onder andere werkzaam voor de Rijksgebouwendienst, de Gemeente Utrecht en de Gemeente Dordrecht (i.v.m. Berckepoort).

KNOB

Bureau:

Mevr. drs. M.E. de Haas
Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-321756

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
Drs. J.F. van Regteren Altena, vice-voorzitter
Ir. W.B.J. Polman, secretaris
E.G.M. van Zijl RA, penningmeester

WALBURG DRUK

WALBURG DRUK BV
POSTBUS 222
7200 AE ZUTPHEN

DREEF 2
7202 AG ZUTPHEN
TELEFOON 0575-541522
TELEFAX 0575-542895

Uw drukwerk, onze uitdaging